TRADITIE

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN TRENDS

Jaargang 4 , nummer 3

Herfst 1998, prijs ƒ 7,95 Bfrs 160

De kop van Jut

KERMISATTRACTIE VERNOEMD NAAR HAAGSE MOORDENAAR

Koningin Wilhelmina

EENE GEBEURTENIS TER VEREEUWIGING

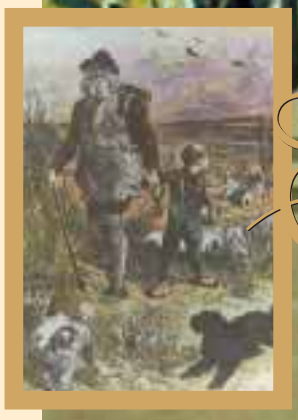

Een klassieker in de jeugdliteratuur

ALLEEN OP DE WERELD

INHOUD

Alledaagse dingen 1

De kop van Jut 6

Kermisattractie vernoemd naar Haagse moordenaar

Eau de Cologne 10

Tijdloos reukwater

De harem ontsluierd 15

Een leven achter gesloten deuren

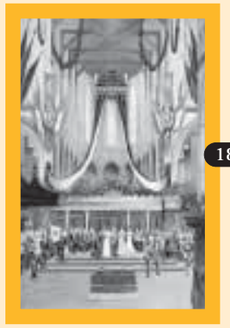

Koningin Wilhelmina 18

Eene gebeurtenis ter vereeuwiging

Een klassieker in de jeugdliteratuur 24

Alleen op de wereld

Gobbelen, aarzelen, zwijmeren en dergelijke woorden meer..... 29

Gastronomie 32

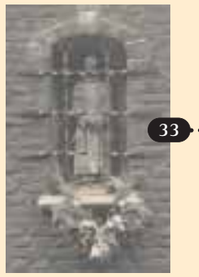

Twee emmertjes water halen, twee emmertjes pompen 33

Putbeelden in Roermond

Traditie en vernieuwing op de Europeade 36

Nederlandse volksdans is mooi om te zien en leuk om te dansen!

ALLEDAAGSE DINGEN

Ineke Strouken

15 mei 1998: een historische dag

BRIEVEN AAN DE TOEKOMST 15.05.98

Hè, hè, het is voorbij. Als ik geweten had dat het zoveel werk was ... Dan had ik het natuurlijk ook gedaan. Maar het viel niet mee. In mijn onnozelheid had ik gedacht op 16 mei van een welverdiende rust te kunnen genieten. Maar niets daarvan. 's Morgens om acht uur was het weer radio geblazen.

Het sponsorcontract met de heer Bert van Doorn (PTT Post) wordt getekend. Het project kan beginnen.

En dat moest ook. Want zoals u wel weet was het 15 mei juist een hele warme dag. En wat doen mensen op warme dagen..,. niet schrijven. Velen maakten wel aantekeningen, maar ik moest ze nog weken daarna aansporen om die aantekeningen uit te werken en op te sturen. En ik begreep het maar al te goed. Ook mijn brief heb ik pas heel veel later ingeleverd. En die was lang niet zo dik als het record: bijna 150 handgeschreven pagina's.

Gerrie Knetemann stempelt met Ineke Strouken de postzegel van Brieven aan de Toekomst.
Foto: Lex Salverda

Stichting Poelgeest in Hoorn plakte op 14 mei 's avonds overal affiches op.

Natuurlijk heb ik lang niet alle brieven gelezen. Maar wat ik gelezen heb, was erg indrukwekkend. Zulke mooie en eerlijke brieven. Ik weet zeker dat de toekomst door deze brieven letterlijk terug in de tijd kan stappen. De brieven geven zo'n prachtig beeld van het dagelijks leven, dat ik de 50.000 ste brievenschrijver tussen allerlei mensen meteen herkende toen ik hem zag. Ik had ook heel sterk het gevoel dat ik hem, zijn vrouw en dochtertje kende. Dat moet de toekomst ook krijgen, hoewel de wereld er dan heel anders uit zal zien. En daarom wordt dit archief ook het mooiste en het meest gebruikte archief van Nederland. Let maar op. Het is ook het eerste archief waarin vrouwen en kinderen goed vertegenwoordigd zijn.

Nu u begrijpt wel: ik ben beretrots. Maar zonder uw hulp had ik het niet voor elkaar gekregen. Want het is niet niets wat je van mensen vraagt. Ze moeten heel wat doen en blootgeven. Maar ik weet dat u mij allemaal geholpen heeft om dat prachtige resultaat te bereiken. Daarvoor mijn grote dank. Ik waardeer dat zeer.

Mathilde Pelsma in Hoofddorp kreeg op 15 mei ineens twee televisieploegen op bezoek. De hele buurt moest voor de camera vertellen dat ze een brief aan het schrijven waren.

Ons land

Mijn taal is zo hard als diamant
Ik ben voorgoed geketend aan
dit land
Van die rijke Gouden Eeuw en
met die karige Calvijn
Zo werden wij veel rijker door
Piet Heyn

Voor elke meter werden kogels
afgevuurd
Het scheelde weinig of het had
nog lang geduurd
Zou een hooligan beseffen als
hij 'joden' scandeert
De tijd heelt alle wonden zonder
dat men leert

Geen land dat zoveel geld geeft
aan een of ander doel
Geen land heeft ons
Oranjegevoel
We schelden hier met ziektes als
het even tegenzit
Ons land biedt hoop al zit je in
de shit

Mijn blonde haren ze worden
hier ooit grijs
Ik hoop alleen dat God me de
weg wijst
Want zolang het ons maar goed
gaat
Is geen berg ooit te hoog
Maar in dalen kijk je verder
naar omhoog

Een land voor mooie polders,
maar de Randstad volgebouwd
Er is niemand die elkaar echt
vertrouwt
Ik hoor een Drenth al lachen als
ik in de file sta,
Met plichtsbesef mijn baas weer
achterna

Tekst: Ed Citroen

De brieven worden momenteel gearchiveerd en gedocumenteerd op het Meertens Instituut. Op 15 mei 1999 komt er een boek uit met een selectie van de brieven. Op die datum wordt in het Nederlands Openluchtmuseum ook een tentoonstelling over 15 mei 1998 geopend.

Ik houd u op de hoogte.

Ineke Strouken
hoofdredacteur

Wekenlang kwamen er postzakken vol brieven binnen bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur.

Jan Vaessen en Ineke Strouken krijgen op 15 mei te horen dat Frank Sinatra was overleden. Een aantal radio- en televisieuitzendingen ging niet door.

De 50.000ste brievenschrijver Fred Schweitzer wordt door de burgemeester van Beverwijk, waar hij werkt, in het zonnetje gezet. Foto: Frans Jongen

We geven een teken van ons bestaan

't Is kwart over zeven, 'k zit al een kwartier
Diep te zuchten, met m'n pen in m'n hand.
Ik kijk naar de vragen, het zijn er slechts vier
Dit 'examen' geldt voor heel Nederland.
Iedereen die meerderjarig is en voldoet aan uwer wens
Staat voor de keus om als het nodig is, zijn organen te doneren voor de medemens.

't Is kwart over negen, ik ga maar naar bed
Op m'n tafel ligt nog één formulier
Daar heb ik enkel m'n naam op gezet
Verder wens ik u met alle plezier
Dat een ieder dit 'examen' haalt, ook al geldt dit niet voor mij
Want ik heb bij voorbaat al gefaald, en zo ook vele and'ren in de maatschappij.

Refrein: Want dit zijn wij: homo's/lesbo's, aan het einde van een eeuw
We leven ons leven met een lach en een traan
Ja dit zijn wij: homo's/lesbo's, Gelderlander, Fries of Zeeuw
We geven een teken van ons bestaan
Aan iedereen die na ons komen zal, en die van ons hoort of leest
Dat iedereen in de toekomst weten zal, dat wij er zijn geweest.

't Is even na tienen, ik lig op één oor
En ik droom van wat de toekomst mij biedt
Een blauw formulier, ik weet al waarvoor
Als u ons nodig heeft, negeert u ons niet
Iedereen die meerderjarig is, homo's/lesbo's meegeteld
Is verplicht omdat het nodig is, voor een ander te doneren in de vorm van geld.

Refrein: Want dit zijn wij: homo's/lesbo's, enz.

Tekst: Elke Bienert

Streekdrachten uit de collectie van Koningin Wilhelmina

1898
Het is september 1898: Koningin Wilhelmina wordt op achttienjarige leeftijd ingehuldigd. Nederland viert feest, alle straten zijn versierd met erebogen. Een van de geschenken aan de jonge vorstin is een tentoonstelling van nog in gebruik zijnde streekdrachten. Tezamen worden deze drachten beschouwd als Nederlandse 'Nationale dracht'. Na afloop wordt een deel van de kostuums bewaard, eerst in het Rijksmuseum, later in het Nederlands Openluchtmuseum.

Titelblad van de catalogus van de Tentoonstelling 'Nationale Klederdrachten' in Amsterdam in 1898. Ontwerp T. van der Laars.

1948
Naar aanleiding van het vijftigjarig regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina wordt de tentoonstelling uit 1898 herhaald, zij het in wat andere vorm. In het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem wordt voor de koningin een defilé gehouden van streekdrachten uit alle provincies. Het folklore-element speelt een belangrijke rol. Slechts een deel van de kostuums werd nog dagelijks gedragen. In vitrines werden soortgelijke kostuums getoond. Deze werden de koningin als geschenk aangeboden en worden nog steeds in het museum bewaard.

1998
De honderdste verjaring van de inhuldiging van Koningin Wilhelmina wordt in Apeldoorn, haar geliefde woonplaats, uitgebreid gevierd. Een volk presenteert zich opnieuw.

Wilhelmina in Fries Kostuum, 1894

☞ *Een volk presenteert zich is tot 29 november te zien in het Historisch Museum Apeldoorn, Raadhuisplein 8, Apeldoorn, tel. 055-5788429*

☞ *100 jaar Presentaties van Nederlandse streekdrachten is tot 2 november te zien in het Nederlands Openluchtmuseum, Schelmseweg 89, Arnhem, tel. 026-3576111*

Geboortekaartjes

Al een hele tijd ben ik op zoek naar de ouderdom van geboortekaartjes. Het oudste kaartje dat ik in mijn bezit heb is van 1905. Om te weten te komen hoe oud het gebruik van geboortekaartjes nu precies is, deed ik een oproep in *Alledaagse Dingen*.

Jan Melssen van het Streekarchief Eindhoven stuurde mij kopieën van drie geboortekaartjes van vóór 1905. Twee op dun papier uit 1871 en 1896 van de Eindhovense adellijke familie Smits (van Eckart). Bij deze familie sprak men blijkbaar Frans. En één kaartje van 1890 dat gedrukt is op dik papier en waarbij een Geldropse fabrikant de geboorte van zijn zoon aankondigt. De drie kaartjes zijn dus afkomstig van rijke mensen.

Wie kent nog oudere geboortekaartjes?

De vrouw in de politieke prent 1898-1998

Minister van Financiën, A. Vondeling, laat een steek van 900 miljoen vallen in de begroting voor 1967. Prent door Eppo Doeve in: 'Elsevier', 4 juli 1966

Honderd jaar geleden werd Wilhelmina als staatshoofd ingehuldigd. In datzelfde jaar vond de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid plaats. De inhuldiging van Wilhelmina luidde een eeuw van vrouwen op de troon in, maar stond in schril contrast met het gebrek aan politieke zeggenschap voor vrouwen. Vrouwen hadden nog geen kiesrecht.

Ook binnenshuis hadden ze weinig te vertellen. Om het met Cort van de Linden te zeggen (1915): "De natie is geplitst in twee delen, het ene medebevelend, het ander gehoorzamend". De vrouw was haar man gehoorzaamheid verschuldigd. Zij was ook handelsonbekwaam. Haar man beheerde hun gezamenlijke vermogen.

In hun streven naar vrouwenkiesrecht worden vrouwen tegengehouden door minister van Binnenlandse Zaken Cort van der Linden. Prent door Piet van der Hem, in: 'De Nieuwe Amsterdammer' 9 september 1916

☞ *De tentoonstelling De vrouw in de politieke prent (1898-1998) is van 6 november tot 28 februari te zien in het Historisch Museum Rotterdam, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam, tel. 010-2176717*

Het NCV werkte mee aan:

Feesten met een verhaal

Bij het vieren van feesten worden belangrijke normen en waarden van generatie op generatie doorgegeven. In de televisieserie 'Feesten met een verhaal' gaan leerlingen op zoek naar het verhaal dat bij zes bijzondere feestdagen hoort.

Dierendag
Op 4 oktober wordt op de meeste scholen aandacht besteed aan dierendag. Als we op zoek gaan naar de achtergronden van dit feest, dan komen wij uit bij het levensverhaal van Franciscus van Assisi.
Het programma over Dierendag wordt uitgezonden op 24 september en op 1 oktober om 9.30 uur.

Sint Maarten
Op 11 november gaan in veel plaatsen kinderen met lampions of uitgeholde pompoenen langs de huizen om te zingen "Sint Maarten, Sint Maarten, de koeien hebben staarten. Hier woont een rijke man die veel geven kan. Veel zal hij geven, lang zal hij leven". Het feest van Sint Maarten verhaalt over het zorgen voor anderen.
Het programma over Sint Maarten wordt op 5 november om 9.30 uur en 9 november om 10.45 uur uitgezonden.

Sinterklaas
In dit programma wordt Rien van de Heuvel uit Zevenaar gevolgd bij zijn metamorfose tot Sinterklaas. Dat het Sinterklaasfeest iets te maken heeft met 'iets over hebben voor een ander' is in Zevenaar duidelijk te merken.
Het programma over Sinterklaas is te zien op 26 november en 3 december om 9.30 uur.

In 1999 worden de programma's over Chinees Nieuwjaar, over Holifeest en over het Offerfeest uitgezonden.
Bij de televisieserie horen een handleiding en een feestkalender.

De kop van Jut

Peter Roggeveen

De Kop van Jut als kermisattractie. Het is een van de weinige exemplaren die nog met echt kruit werkt. De foto's zijn gemaakt in 1993 tijdens de kermis op de Maliebaan in Utrecht. Foto's: Ton Fischer

Wie op de kermis wel eens met een houten hamer een dreun heeft gegeven op de houten pin van de Kop van Jut zal het waarschijnlijk ontgaan zijn dat hij of zij op symbolische wijze een moordenaar een kopje kleiner maakte. Toch is het zo. Hendrik Jacobus Jut die in 1872 een bloedige dubbele moord beging, stond model voor de naamgeving van het slagwerktuig. De moordenaar werd niet gehangen. De doodstraf was juist afgeschaft. De verontwaardiging was groot. Het volk eiste zijn hoofd. Slimme kermisexploitanten uit die tijd speelden in op de woede over de moordpartij en koppelden zijn naam aan een slagapparaat waarop iedereen zijn agressie kon botvieren.

Kermisattractie vernoemd naar Haagse moordenaar

Boven: Hendrik Jacobus Jut, de koele killer

Onder: Christina Goedvolk, de verloofde en handlangster van Hendrik Jut

De geschiedenis van de moordenaar Jut is een wonderlijke. Met bruut geweld bracht hij in december 1872 twee vrouwen om het leven, liet daarbij vele sporen na, roofde de kostbaarheden en bleef ondanks een opzichtige levenswandel jarenlang uit de handen van de politie. Desondanks wisten de rechercheurs met de zaak geen raad. Juts eigen loslippigheid nekte hem tenslotte en bracht hem voor de rest van zijn leven achter de tralies.

Bloedige moord

Op de avond van de 15e december 1872 ontdekte de door buren gewaarschuwde politie in een voornaam huis in Den Haag de dode lichamen van mevrouw M. Th. van der Kouwen-Ten Cate en haar dienstbode Leentje Beeloo. Het was geen fris gezicht. De moordenaar was stevig tekeergegaan met een mes. Overal door het huis liepen bloedsporen. De buit was groot: enkele tienduizenden guldens aan contanten en tienduizenden guldens aan effecten en juwelen. De brute roofmoord bracht Den Haag in rep en roer. Er werd een beloning uitgeloofd van het ongehoorde bedrag van duizend gulden. Niets hielp. De op een dood spoor zittende politie riep zelfs de hulp in van spiritisten.

Drie jaar lang stond de politie voor een raadsel, maar op 28 april 1875 meldde plotseling ene Jan Roelfs zich op het Rotterdamse politiebureau met de mededeling dat kastelein Jut hem in een opwelling had toevertrouwd de dader van de moordpartij te zijn. Jut werd ingerekend en uitvoerig ondervraagd. Enkele maanden later, in september 1875, bekende hij. Tijdens de rechtszaak voor het Haagse Hof werden alle lugubere details uitvoerig uit de doeken gedaan. Bovendien bleek het gezin Jut als een vorst te hebben geleefd van de geroofde centen. Het publiek volgde de ontknoping van de zaak op de voet, smulde, genoot, gruwelde en huiverde van Juts daden.

Tas vol bankbiljetten, juwelen en effecten

Van enig raffinement bij de misdaad was echter geen sprake. De geplande beroving liep volledig uit de hand. Dommer kon het eigenlijk niet. Juts vriendin Christina Goedvolk (*nomen est omen*!), wist uitstekend de weg in het huis van de rijke Haagse dame. Tot zes weken voor de moord had zij daar als dienstmeisje gewerkt. Ook Jut was meermalen in het huis geweest. Christina, ontslagen wegens zwangerschap, besloot met Jut de oude, rijke weduwe te beroven. Dat simpele plannetje liep uit op een moordpartij van het ergste soort.

Volgens plan belde het tweetal op 13 december 1872 's avonds om elf uur aan met de mededeling dat Christina nog enkele achtergebleven spulletjes kwam ophalen. Terwijl ze de dienstbode die open had gedaan, achterna liepen naar de keuken, haalde Jut een dolk te voorschijn en hakte daarmee op het meisje in. Toen hij vervolgens in het huis op zoek ging naar buit liep hij onverwacht de weduwe tegen het lijf die op het gestommel was afgekomen. Jut stak ook met zijn dolk op haar in, maar ondervond zoveel tegenstand van zijn slachtoffer dat hij zichzelf met zijn steekwapen in beide duimen sneed.

Na zijn handen te hebben verbonden, doorzocht het duo in alle rust het huis en verdween met een tas vol bankbiljetten, effecten en juwelen. Het was een wonder dat Jut niet onmiddellijk tegen de lamp liep. Jut strooide namelijk gul met aanwijzingen. Kort na de moord wisselde hij een biljet van duizend gulden. Een heel opmerkelijke transactie in die tijd, maar niemand zag daar iets vreemds in.

New York

In maart 1873 scheepte hij zich met Christina, met wie hij inmiddels getrouwd was, in naar de Verenigde Staten. Ook aan de andere kant van de oceaan ging hij bepaald niet voorzichtig te werk. Jut deed de juwelen in New York van de hand en schrok er zelfs niet voor terug om een aantal Amerikaanse effecten te verkopen voor een bedrag van 10.000 dollar terwijl de nummers van de effecten bekend waren bij de politie.

Het Amerikaanse avontuur duurde maar kort. Terwijl Jut overwoog om de wijk te nemen naar Zuid-Amerika, wist zijn door heimwee geplaagde vrouw hem over te halen om terug te keren naar Nederland. Twee maanden later waren ze weer in Holland en streken

Boven: Mevrouw M. Th. van der Kouwen-Ten Cate, het niet-onbemiddelde slachtoffer

Onder: Leentje Beeloo, de vermoorde dienstbode van mevrouw Van der Kouwen-Ten Cate

neer in Vught. Daar lieten ze hun aanwezigheid duidelijk blijken. Jut en Christine bleken een luidruchtig paar dat erop losleefde, pronkte met dure aankopen en hun schutterskunsten demonstreerden op aan bomen vastgebonden levende kippen. Niemand zocht iets achter de opzichtige handel en wandel van het buitenissige echtpaar.

Na acht maanden hadden de twee het weer gezien in Holland. Het stel vertrok, een dochter rijker, naar Zuid-Afrika, bleef daar even en keerde weer terug, verteerd door heimwee. Rotterdam werd ditmaal de thuishaven.

Russische baron

Om iets om handen te hebben nam Jut een koffiehuis over. Als verklaring voor zijn vermogen schotelde hij de commissaris van politie het ongeloofwaardige verhaal voor dat hij in Scheveningen een Russische baron ter wille was geweest bij het 'plegen van onnatuurlijke handelingen'. Die handelingen hadden hem twintig briefjes van duizend opgeleverd. Een vreemd verhaal. Dat vond ook de politie, vooral omdat er in Scheveningen geen baron van Russische afkomst zijn vakantie had doorgebracht. De politie voelde nattigheid en hield de fantast in de gaten zonder veel verder te komen. Tenslotte gaf cafébezoeker Roelfs de beslissende zet met zijn verklaring.

Volksgericht

Op de eerste dag van het proces dreigde de loop van het recht in de knel te komen. Een menigte had zich bij het gerechtsgebouw verzameld om Jut op te knopen. Er dreigde een waar volksgericht. Het leger moest er zelfs aan te pas komen om de verhitte gemoederen te bedaren. De massale oploop was een emotionele uitbarsting van protest tegen de afschaffing van de doodstraf, twee jaar eerder. Voor Jut paste, vond men, maar één straf. Overal klonken kreten als 'Sla hem dood, de moordenaar! Sla hem op zijn kop, die Jut!'.

De dagbladen besteedden volop aandacht aan het proces. Zij schilderden Jut af als een koele, gewetenloze moordenaar, als de grootste boef van de eeuw, die in snel tempo de buit erdoorheen had gejaagd. De algemene verontwaardiging over de roofmoord ging al snel over in wilde woede. De wreedheid van de slachting en de pronkzucht van het niet door berouw geplaagde stel maakten Jut en zijn vrouw tot een symbool van het kwaad. Jut kreeg levenslang. Zijn vrouw twaalf jaar wegens 'diefstal bij nacht door meer dan één persoon, in een bewoond huis, ten dele met behulp van binnenbraak'.

Jut maakte het niet lang. Hij stierf twee jaar na het vonnis in de gevangenis van Leeuwarden. Het gerucht ging dat hij met grote regelmaat met zijn hoofd tegen de muur van zijn cel bonkte.

Hoofd op sterk water

Juts hoofd werd volgens de medische gewoonte uit die tijd op sterk water gezet en bijgezet in de curiositeitencollectie van het anatomische laboratorium te Groningen. Tijdens de tweede wereldoorlog is de kop op mysterieuze wijze verdwenen. Over de verdwijning van de kop deden vele fabels de ronde. Zo zou de kop elders weer zijn opgedoken. Maar de meest waarschijnlijke en tevens minst spectaculaire verklaring is dat de kop tijdens de oorlog in de kelder van het laboratorium terecht is gekomen. Bij die snelle verhuizing om de onvervangbare collectie bizarre hoofden te redden, is iets misgegaan. De afsluiting van de fles met de kop van Jut raakte daarbij los waardoor de conserveervloeistof verdampte en de kop uitdroogde en verloren is gegaan. Alleen een gipsen afbeelding van de kop in het universiteitsmuseum van Groningen herinnert nog aan de tronie van Jut.

De 'Watschenmann' in het Prater van Wenen. Op de wijzerplaat achter de kop wordt de kracht van de muilpeer geregistreerd. Links op de foto de Lukas, ofwel de Kop van Jut

Kermisattractie

"De hamer moet warm blijven, mensen", was de vaste kreet van Arjen Haijtsma die een halve eeuw met zijn slagmachine de kermissen afliep. Volgens deze deskundige die in de jaren zeventig zijn kermisattractie van de hand deed, sloeg men vroeger harder. De jongere generatie is minder gespierd. Vrouwen lieten de hamer meestal links liggen. Juts kop had vooral aantrekkingskracht op de jeugd van het manlijk geslacht.

Met de tijd veranderde ook het toestel. Voor de oorlog werden voornamelijk koperen slaghoedjes gebruikt als lading voor de knallen. De slaghoedjes werden opgevolgd door zelfgemaakte kruitjes van papier, wat bloem en zwavel. Weer later volgde de overgang naar het elektrische hoofd van Jut, met flikkerende lampen aan weerszijden van de mast.

Vooral (jonge) mannen willen indruk maken door zo hard mogelijk op de Kop van Jut te slaan.

Het apparaat was simpel en snel te installeren. Een houten vlondertje, een houten (slag)blok met een houten pen en een grote houten hamer met een lange steel. De instructie aan de deelnemers was eenvoudig: sla zo hard als je kunt met de hamer op de houten pen. De uitgeoefende slagkracht zette een stukje ijzer in werking dat langs glijders op een hoge verticale mast omhoog schoot. Op de mast, onderverdeeld in vakken en nummers, kon vervolgens worden afgelezen tot welke categorie krachtpatsers de deelnemer kon worden gerekend.

Maar het ging natuurlijk om het maximale resultaat: het stukje ijzer moest en zou naar de top van de mast schieten, de maximale triomf die werd aangegeven door het knallen van kruit, het rinkelen van bellen of het loeien van een sirene. Vooral in de late avonduren was het toestel populair, wanneer de cafébezoekers zich sterker waanden dan ze waren. Er wilde dan nogal eens iets mis gaan. Soms werd de houten pin finaal gemist. Ook waren er grappenmakers die een meloen op de pen legden zodat de smurrie van de verpletterde vrucht de toeschouwers in de haren vloog.

Europese tegenhanger

Het ontladen van agressie op een daarvoor ontworpen kermisattractie is niet typisch Nederlands. De Kop van Jut heeft Europese tegenhangers. Deze hebben een minder lugubere achtergrond. De Zweden geven 'Uncle Sam' een dreun op de tenen, de Duitsers leven zich uit op 'Lukas'. Lukas is hier een onschuldiger versie van Jut. Het is de personificatie van alles wat niet deugt en als straf een paar stevige tikken verdient. Ook overdrachtelijk leeft Lukas voort in de vrijwel vergeten uitdrukking 'Sla hem op zijn Lukas (op z'n billen).'

Eau de Cologne

Tijdloos reukwater

Eau de Cologne schijnt niet ouderwets te willen worden. Onder het tegenwoordig overvloedige aanbod van reukwaters als parfums, eaux de toilettes, after shaves en deodorants is de vanouds vertrouwde fles 'Keuls water' niet weg te denken. Het zijn niet alleen oude dames die nog graag van het prikkelende geurtje genieten. Vermoeid, bezweet, zich niet lekker voelend? Een paar druppels eau de cologne op de zakdoek gesprenkeld en tegen de neus gedrukt doen wonderen.

Willem Boxma

Eeuwenlang heeft de mens zich, meestal volgens zorgvuldig geheim gehouden receptuur, beziggehouden met de vervaardiging van reukwaters, niet zozeer als toiletartikel als wel omdat aan de samenstelling – meestal een oplossing van kruiden en bloemaftreksels in alcohol – een geneeskrachtige werking werd toegekend.
Vooral in Keulen waren verscheidene reukwaterfabriekjes en, zoals met veel uitvindingen het geval, is ook hier moeilijk aan te geven wie als eerste het beroemd geworden 'Keuls water' samenstelde dat als Eau de Cologne de wereld is gaan veroveren.

Feminis

Zeker is dat in 1690 zich in Keulen een uit Crana bij Milaan afkomstig reizend koopman vestigt. Zijn naam is Giovanni Paolo Femini. Femini heeft, naar wordt beweerd, kennis van een voor de geneeskunst belangrijke ontdekking. Al in 1675 is hij erin geslaagd een bijzonder geurend en prikkelend mengsel, naar zijn zeggen een 'aqua spirituosa', samen te stellen. Het aroma en de stimulans die ervan uitgaan, geeft baat bij vele en veelsoortige kwalen. De receptuur bestond vermoedelijk uit een oplossing in alcohol en gedistilleerd water van essences van de voorjaarsbloei van de bittere sinaasappelboom, bergamot, citroen, lavendel, rozemarijn, tijm, pomerans (bittere oranjeappel) en neroli (uit oranjebloesem gedistilleerde olie). Aan de ingrediënten herkent men de Italiaan!

Nog in hetzelfde jaar of een jaar later waarin Giovanni Paolo Femini in de stad aan de Rijn is aangekomen, begint hij onder de naam Johann Paul Feminis naast zijn gewoonlijk zakendoen een fabriekje, waarin hij op bescheiden schaal de produktie van het reukwater volgens eigen recept ter hand neemt.

En met succes. Feminis' Kölnisch Riech- und Heilwasser vindt gretig aftrek.

Farina

In 1733 overlijdt Feminis. Drie jaar tevoren had hij het geheim van de bereiding doorgegeven aan twee neven, de gebroeders Johann Maria Faria en Johann Anton Faria, die eveneens uit Crana naar Keulen waren overgekomen. De beide Faria's gaan elk met het verkregen recept hun weg. Johann Maria, die zich al sinds 1709 aan de Keulse Sternengasse onder de naam 'Johann Maria Farina gegenüber dem Jülichsplatz' bezighoudt met de handel in koloniale waren, zet daarnaast ooms fabrikage van Kölnisches Riech- und Heilwasser voort. Op den duur laat hij zich echter aan de reukwaterindustrie minder gelegen liggen. De opbrengst daarvan blijft achter bij die van de winkel.

In 1766 overlijdt Johann Maria Farina. De fabriek wordt in 1851 gedeeltelijk en in 1853 definitief overgenomen door Frans Joseph Daniels, die zijn vrouw Antonia Lützeler belast met de bereiding en verkoop van wat als 'Eau de Cologne' is ingeburgerd. Na de dood van Daniels hertrouwt Antonia Lützeler met de zakenman Felix Werres. Dit echtpaar zal het bedrijf in 1875 aan een Amsterdamse 'artsenijmenger' verkopen.

Femini's andere neef doet meer met het geërfde recept. Onder de aanduiding 'Johann Anton Farina zur Stadt Mailand' legt hij zich volledig toe op de produktie van het Kölnisches Riech- und Heilwasser, dat zich spoedig in een groeiende belangstelling mag verheugen. Ook in Frankrijk, waar het 'Eau de Cologne' alom als een 'eau admirable' waardering geniet.
In 1740 verplaatst Johann Anton Farina zijn fabriek naar de Rue Saint Honoré in Parijs. Na zijn dood in 1766 wordt het bedrijf door het Huis Roger en Gallet voortgezet. Het Keulse wonderwater zal dan ook voortaan Eau de Cologne heten.

Johann Maria Farina (1685-1766), die lang als de uitvinder is beschouwd van het Kölnisch Wasser, alom bekend als Eau de Cologne.

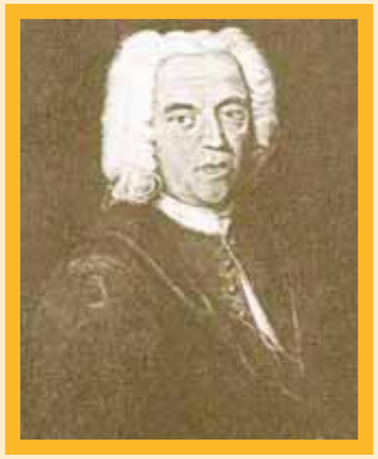

Geneeskracht

In 1770 had de medische faculteit van de Keulse universiteit vele deugdelijke eigenschappen aan het Kölnisches Riech- und Heilwasser, het latere wereldbekende Eau de Cologne, geconstateerd. "De uit kostbare kruiden getrokken geest van het Keulse reuk- en geneeswater heeft", aldus rapporterende hooggeleerde chirurgijns, "de eigenschap de levensgeesten van mensen op te frissen en levendig te maken. Het water helpt de natuur bij haar genezing. Voorts is het water een uitstekend middel om kwalen en toevallen van het hoofd te verhelpen, want het maakt de verstopte gangen van de hersenen weer open, sterkt het verstand en frist het geheugen op. Het verdrijft duizeligheid, hoofdpijn, zwaarmoedigheid en lopen van het hoofd."

Bovendien is het Keulse reukwater een beproefd middel ter voorkoming van beroerte, hersenbloeding, vallende ziekte, bewustloosheid en hartzwakte. Het kan zowel in- als uitwendig worden aangewend. Voor een doeltreffend resultaat luidt het recept als volgt. "Voor inwendig gebruik neme men vijftig tot tachtig druppels in met witte wijn, fris bronwater of vleesnat. Uitwendig toegepast wast men er het hoofd, de wervels, de slapen, de polsslagaderen, de gewrichten en de pijnlijke ledematen mee."

Napoleon

Deze beoordeling spreekt later zelfs iemand als keizer Napoleon Bonaparte aan. Vertrouwelingen van hem beweren dat de keizer zich bijzonder prettig voelde na zich overdadig met het 'Eau de Cologne' te hebben ingewreven. Om 'de geest op te wekken' voor een aankomende veldslag placht hij kort ervoor een suikerklontje, met daarop zes druppels van het 'eau admirable', tot zich te nemen. Een flinke scheut Keuls water in een glas wijn of in een bord soep gebruikte hij graag als een middel tegen kies- en hoofdpijn.

Men mag wel zeggen dat de keizer een grootverbruiker was. Per maand zou hij zestig liter nodig hebben gehad. En omdat wat Napoleon deed meestal navolging vond, waren ook 's keizers moeder, zijn gemalinnen Josephine de Beauharnais, Maria Louise van Oostenrijk en vele andere prominenten in die dagen gerespecteerde afnemers van het zo sterk aanbevolen Eau de Cologne.

Aqua mirabilis

Met de verplaatsing van Johann Anton Farina's reukwaterfabriek naar Parijs, gaat Keulens roem vanwege zijn Riech- und Heilwasser niet verloren. Ook een onbekend gebleven Karthuizer monnik had in de eenzaamheid van zijn kloosterbestaan een 'aqua mirabilis' uitgevonden dat, naar zijn ondervinding, behalve aangenaam geurig bijzonder geneeskrachtig was. Aangenomen wordt dat het een oplossing was van oliën, verkregen uit citrusvruchten, bergamot en verbena (ijzerkruid) in alcohol. De receptuur met daarin de geheime formule legde de monnik vast op perkament en als de bankierszoon Wilhelm Mühlens, aan wie hij veel dank verschuldigd was, in 1792 in het huwelijk treedt schenkt hij dit aan het bruidspaar.

Wat op het eerste gezicht een bescheiden geschenk lijkt, blijkt in werkelijkheid onvermoede en onbegrensde perspectieven te bieden. In zijn woning aan de Keulse Glockengasse, tegenover de paardenpost van Ferdinand Mühlens begint de jonge Wilhelm de produktie van Echt Kölnisch Wasser volgens het hem door de monnik geschonken recept voor 'aqua mirabilis'.

Ten tijde van de Zevenjarige Oorlog worden in 1794 Franse troepen in Keulen gelegerd en omdat de soldaten in de vele straten, straatjes en stegen van de stad moeilijk hun weg kunnen vinden, wordt besloten alle huizen een nummer te geven. Dat wordt niet gedaan door bij het begin van elk straat of steeg opnieuw met nummer één te beginnen, neen, er wordt zonder onderbreking doorgegaan met nummeren. Wilhelm Mühlens' woning annex reukwaterfabriek krijgt daardoor het

De Amsterdamse 'artsenijmenger' Jacobus Cornelis Boldoot (1766-1838), wiens apotheek toen reeds alom bekend stond om zijn reukwaters.

onvoorstelbaar hoge nummer 4711. De eigenaar ziet dat niet als lastig, integendeel – hij gebruikt het als handelsmerk voor zijn produkt. Het Echt Kölnisch Wasser 4711 verwerft, ook weer door Franse invloed 'Eau de Cologne' genoemd, wereldbekendheid. Hoewel niet langer hoofdzakelijk dienstbaar aan medicinale doeleinden, is het merk 4711 niet meer weg te denken. Tot voor het begin van de Tweede Wereldoorlog was de export van het reukwater opgelopen tot een bedrag van 1 miljoen mark.

Boldoot

Het duurt niet lang of er wordt, na Duitsland en Frankrijk, ook in ons land begonnen met de bereiding van de enige, echte eau de cologne. Eerder is gesproken van het echtpaar Werres-Lützeler, dat eigenaar was geworden van de indertijd door Johann Maria Farina 'gegenüber dem Jülichsplatz' in Keulen gedreven reukwaterfabriek. In 1875 wordt dit bedrijf verkocht aan een Amsterdamse apotheker, wiens naam in de lage landen tot op heden toe met 'eau de cologne' verbonden is gebleven: Boldoot.

Met de bereiding van reukwaters voor medicinale doeleinden was men trouwens ook in de Nederlanden zeker niet onbekend. In de achttiende eeuw hadden verschillende artsenijmengers recepten samengesteld waarin alcohol, gedestilleerd water en van kruiden en bloesem getrokken oliën de belangrijkste ingrediënten waren. Maar al die mengsels konden bij lange na niet de kwaliteit van het Kölnisches Riech- und Heilwasser evenaren. Ook de reukwaters uit de apothekerswinkel van Boldoot niet, hoewel de firma in Amsterdam als betrouwbaar en vindingrijk bekend stond.

De geschiedenis van Boldoot's apotheek tot cosmetische industrie begint in 1780 als de veertienjarige, te Amsterdam geboren timmermanszoon Jacobus Cornelis Boldoot wordt ingeschreven als leerling van het in de hoofdstad gevestigde Collegium Medicum. De jongeman zal zich daar in een driejarige opleiding bekwamen in de bereiding van medicinale waters, poeders en pillen. Onder de hoede van artsenijmenger I.G. Riga blijkt hij spoedig een dankbare leerling in het apothekersvak. Na nog bij enkele andere farmaceuten ervaring te hebben opgedaan, legt hij in het voor Europa belangrijke jaar 1789 met gunstig gevolg de meesterproef af en wordt hem toegestaan een eigen 'winckel' te beginnen.
In mei 1789 vestigt hij zich aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal, op de hoek met de Kolksteeg. Het duurt niet lang of hij staat in de stad en daarbuiten bekend om zijn reukwaters, waar bijzonder geneeskrachtige eigenschappen aan worden toegekend.

Jacobus Cornelis Boldoot overlijdt kinderloos in 1838, maar in 1833 had hij zijn apotheek met alle receptuurgeheimen overgedragen aan zijn naar hem vernoemde neef en petekind Jacobus Cornelis Boldoot. Deze had, na zijn studie voor apotheker aan het Collegium Medicum, bij hem als leerling in de winkel meegelopen en was dus geen onbekende in het artsenijvak. Voor een bedrag van tweeduizend gulden wordt de jonge farmaceut eigenaar van ooms apotheek.

Uitbreiding

Jacobus Cornelis Boldoot jr. ontpopt zich als een harde werker. Hij breidt de apotheek uit en legt zich toe op de produktie van in die tijd aanverwante artikelen. Na verloop van tijd staat hij ingeschreven als apotheker-verffabrikant. Wat hem toch het meest blijft interesseren is de bereiding van reukwaters. Hij heeft een vooruitziende blik en ziet in dat reukwaters in de geneeskunde aan betekenis zullen inboeten, maar daarentegen als toiletartikel aan waarde zullen toenemen. Bovendien had keizer Napoleon al in 1810 geheimhouding van de receptuur van geneeskrachtige middelen verboden, met het gevolg dat de reukwaterfabrikanten, bevreesd voor bekend worden van hun ingrediënten, hun produkten niet langer vanwege geneeskrachtige hoedanigheden aanprezen, maar de nadruk gingen leggen op de verfrissende en opwekkende eigenschappen.

Aanhoudend studeren en experimenteren leveren stapsgewijs een kwaliteitsverbetering van Boldoot's reukwaters op. Verscheidene onderscheidingen vallen de fabrikant ten deel en een noodzakelijke uitbreiding van de bedrijfsruimte blijft dan ook niet uit. Het laboratorium in de winkel aan de N.Z. Voorburgwal krijgt een nieuw onderkomen in een pand op de hoek van de Anjeliersgracht met de Lijnbaansgracht.

Johannes Jacobus Boldoot (1850-1898), die in 1875 de in 1709 gestichte Keulse reukwaterfabriek Johann Maria Farine overnam. Hij was daarmee de eerste fabrikant in Nederland van orgineel Eau de Cologne.

Tot 1865 neemt het reukwaterbedrijf zo'n vlucht, dat Jacobus Cornelis Boldoot zich voorneemt de apotheek af te stoten en zich volledig toe te leggen op reukwaters.

Inmiddels heeft ook zijn enige zoon de apothekersstudie afgerond en in 1871 gaan vader Jacobus Cornelis en zoon Johannes Jacobus Boldoot een vennootschap aan "tot het voor gemeene rekening voortzetten van de sedert jaren uitgeoefende affaires, het vervaardigen, in- en verkopen van reukwateren, vernissen en chemicaliën, en hetgeen daartoe behoort". Het is Johannes Jacobus Boldoot die er in 1875 in slaagt, de in 1695 door Johann Maria Farina in Keulen gestichte reukwaterfabriek voor vijfenvijftigduizend Duitse marken van het echtpaar Werres-Lützeler over te nemen. Voor ruim duizend Mark erbij worden van Farina ook de magazijnvoorraden, de inventaris en, wat zeer belangrijk mocht heten, het recht om het predikaat 'Keuls water' – Eau de Cologne dus – te voeren, in de Boldoot-vennootschap ondergebracht.

Eau de Hollande

Een jaar na de overname, in 1876, overlijdt vader Jacobus Cornelis. Zoon Johannes Jacobus Boldoot zet het bedrijf voort. Het is hem niet alleen mogelijk geworden zijn recepten met die van de Keulse fabriek te vergelijken, maar ook te verbeteren.

Zowel binnen als buiten onze grenzen verwerft de eau de cologne van Boldoot – in het buitenland ook aangeprezen als 'eau de Hollande' – veel waardering. Zelfs kan ermee de concurrentie worden aangegaan met het onverbeterlijk schijnende Kölnisches Riechwasser 4711 van de 'Eau de Colognefabrik gegenüber der Pferdepost' van Wilhelm Mülhens.

In 1861 wordt Boldoot in Haarlem op de Algemeene Nationale Tentoonstelling van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid onderscheiden met een bronzen medaille. In 1879 wordt zij bekroond met een gouden medaille op de Exposition Internationale des Sciences Appliquées á l'Industrie in Parijs, het jaar daarop met een zilveren medaille op de International Exhibition in Melbourne. Vele andere onderscheidingen volgen. In 1881 mag J.J. Boldoot zich hofleverancier aan het Koninklijke Nederlandsche Hof noemen en in de volgende jaren als zodanig ook aan de Hoven van België, Italië, Portugal en Spanje.

Opnieuw dringt zich verhuizing naar een ruimer onderkomen op. Het pand aan het Singel is te klein geworden, temeer omdat in 1876 ook met de vervaardiging van 'ijs-eau de cologne' en 'eau de cologne-zeep' was begonnen. Aankoop van een naastgelegen perceel en een aan de achterzijde grenzend pand biedt uitkomst. In Rotterdam en in Brussel worden filialen geopend. De winkel in het pand aan het Singel krijgt als 'de Boldoot-winkel' een onderkomen aan de Nieuwendijk.

Mijntje Hooge, die van 1879 tot 1924 als pakster bij Boldoot werkzaam was, vertelt later daarover: "Het gebeurde zeer dikwijls, dat een coupé [koetsje] voor de winkel stilstond, dan moest de bediende komen om te vragen, wat dien dame dan verlangde en moest het heen en weder geloopen worden. Toen de winkel op de Nieuwendijk kwam, was dat een grote uitkomst, dat de bediende niet zoo heen en weder behoefde te loopen." Een verslag dat een beeld geeft van het soort publiek dat eau de cologne van Boldoot betrok.

Geheim

In 1898 overlijdt als gevolg van een val van zijn paard Johannes Jacobus Boldoot. Omdat zijn huwelijk kinderloos bleef, had hij een half jaar tevoren maatregelen getroffen die het voortbestaan van het bedrijf moesten verzekeren en de firma omgezet in een naamloze vennootschap. In 1899 is de oprichting van 'Eau de Colognefabriek, voorheen J.C. Boldoot' een feit. Doel van de naamloze vennootschap is "het fabriceren van en handelen in eau de cologne, parfumeriën, zeep, politoeren, vernissen en alle zoodanige andere artikelen, welke in den ruimsten zin van het woord, aanverwant kunnen genoemd worden'. Een produktieprogramma waarin reukwaters en met name eau de cologne een belangrijke plaats blijven innemen.

Dat de gekochte receptuur van het fameuze reukwater geheim moet blijven en dus goed bewaakt dient te worden, blijkt uit het voorschrift volgens welk ze opgeborgen moet worden "in onze brandkast en wel in eene daarvoor bestemde afzonderlijke afdeeling". En: "Deze afzonderlijke afdeeling zal voorzien zijn van twee ongelijkelijke werkende sloten, waarvan de oudste in jaren der commissarissen den eenen sleutel en de directeur den anderen onder hunnen berusting zal hebben".

Tegenwoordig staat de naam Boldoot niet meer alleen voor eau de cologne, maar ook voor tandpasta, deodorant en andere cosmetica. Het eau de cologne is echter een begrip geworden en haar produktie is niet langer voorbehouden aan een enkele fabrikant. Er bestaan nu verscheidene merken eau de colognes. In elk geval zal, zolang reukwaters zich als eau de cologne zullen aandienen, ook de naam van de stad niet zijn vergeten waar de opmars van dit unieke, klassieke, nostalgische, verfrissende, opwekkende en zeker bij velen geliefde reukwater is begonnen.

De harem ontsluierd

Ersin Seyhan

Het Arabische woord 'harem' wordt gebruikt voor de 'plaats van afzondering' die speciaal voor vrouwen gereserveerd is. 'Haremlik' betekent de privé-huiskamer van een huis. Het oorspronkelijke Arabische woord voor harem was 'dar'üs saade', huis van geluk. De term harem kan verwijzen naar een privéruimte of kamer waar vrouwen verblijven, maar kan ook gebruikt worden voor een 'verboden plaats', of voor de echtgenote of vrouw zelf.

Baden in een harem

Een leven achter gesloten deuren

In de Ottomaanse tijd mochten mannen volgens de Islam vier vrouwen hebben. Elke man die genoeg inkomsten had, kon dus met meerdere vrouwen trouwen en een groter huis kopen. Het vrouwengedeelte in dat huis was dan de harem. Zo waren er veel harems in de huizen van rijke families in de grote steden. Maar de grootste, de mooiste, en de beroemdste harem was te vinden in het Ottomaanse paleis in Istanbul.

De harem van het Ottemaanse paleis

Het huidige Istanbul (dat vroeger Constantinopel heette, en daarvoor Byzantium) vormde sinds 326 het hart

van het duizendjarige Byzantijnse rijk. In 1453 werd het de hoofdstad van het Ottomaanse rijk. In 1923 maakte Mustafa Kemal Atatürk een einde aan het Ottomaanse imperium, en verkoos Ankara als nieuwe hoofdstad van het moderne Turkije.

De gebouwen van de harem in het Topkapi paleis in Istanbul zijn nu een grote toeristische trekpleister. Destijds mochten alleen de sultan, zijn familie, en een selecte groep bedienden (zoals paleisdokters) in de harem komen. Verder zag niemand de vrouwen, want de harem beschikte over eigen baden, keukens, gebedsruimtes, en over een eigen ruimte voor zieken. Alle officiële feesten en ontvangsten vonden in een

Harem vrouwen

ander gedeelte van het paleis plaats. Door de geheimzinnigheid en ontoegankelijkheid van deze harem zijn er veel fantastische verhalen over de ronde gaan doen.

Muziek en dans
Paleizen en adellijke hoven zijn altijd en overal belangrijke plaatsen voor de ontwikkeling van muziek geweest. Vooral de Ottomaanse sultans hechtten grote waarde aan poëzie en muziek. Er was bijvoorbeeld een 'Enderun Mektebi', ofwel een muziekafdeling van de paleisschool.

Hoewel ook de danskunst haar hoogste roem bereikte in de Ottomaanse periode, werd er in Turkije zelf weinig opgetekend over de dansen en de muziek. De meeste op schrift gestelde informatie is afkomstig van in Turkije rondreizende buitenlanders.

Niet alleen de edelvrouwen, maar ook de bedienden leerden zingen en muziekinstrumenten bespelen. De vrouwen volgden hun muzieklessen in groepen, met bedekte hoofden en schouders, maar met onbedekte gezichten. Aangezien veel muziekleraren mannen waren, kwamen er incidenteel liefdesaffaires voor tussen bedienden en muziekleraren.

In de negentiende eeuw beschikte het Ottomaanse paleis in Istanbul, als enige in de hele islamitische wereld, over een orkest dat compleet uit vrouwelijke musici bestond. Er waren in totaal ongeveer tachtig muzikantes en één vrouwelijke dirigent.

De dans- en muziekavonden die tweemaal per week georganiseerd werden, vormden de populairste vorm van ontspanning in de harem. De belangrijkste muziekinstrumenten die de vrouwen in de harem bespeelden waren de:

ud (korthals-luit)
çenk (driesnarige harp)
zilli maşa (schellenboom)
zil (ronde messing castagnetten of bekkens)
keman (Europese viool)
daire (tamboerijn)
def (tamboerijn)
çalpare (een soort schellentang)
çenk (driesnarige harp)
çöğür (vijfsnarige saz met zesentwintig frets)
kaşık (houten lepels)
ney (lange open fluit van riet of rozenhout)
kanun (een trapeziumvormige citer)
rebab (staafvedel)
tambur (langhals-luit)
musikâr (panfluit)

Na de negentiende eeuw werden piano, harp en mandoline ook populair. Als gevolg daarvan werd naast de Turkse muziek ook de Franse muziek belangrijk.

De eerste muzikale dansgroep werd opgericht door Sultan Yıldırım Beyazıt I (1389-1403) en zijn Servische vrouw Olivera. Sultan Selim III (1761-1808) was naast een groot muziekliefhebber, zelf een gewaardeerde componist. Hij reorganiseerde de muziek- en dansensembles van de harem. Sultan Mahmut II (1808-1839) stond bekend als een formidabele zanger.

Jongensdans
De paleisdanseressen werden van kinds af aan getraind, niet alleen in de traditionele Turkse dansen, maar ook in Europese dansen. Het is bekend dat sommige van deze danseressen trouwden met de sultan. Er werden onder andere Spaanse choreografieën geleerd.

De köçek oyunu, jongensdans, werd normaal door mannen uitgevoerd. In de harem dansten de vrouwen deze dans in de bijbehorende jongenskleding, die bestond uit een met gouddraad bewerkt fluwelen overhemd en een wijde rok. De rok werd met een zilveren ceintuur bijeengehouden. Het haar van de vrouwen hing los en ze hielden een zil (ronde messing castagnetten of bekkens) of houten lepels in hun handen.

De dansen harem çengi oyunu I en II bestaan uit een lange serie van zangdansen voor vrouwen met vele figuren, zoals gedanst in de harem van het paleis van de Ottomaanse sultan. Deze zeer oude liederen zijn nog steeds bekend in heel Turkije.

Feesten
Bij speciale gelegenheden werden festiviteiten georganiseerd. De geboorte van een kind, het bereiken van de puberteit, een besnijdenis, of een huwelijk konden hiervoor de aanleiding zijn. Daarnaast waren er religieuze en nationale feestdagen, activiteiten om een nederlaag te vergeten of juist om een overwinning te vieren, of de feestelijke bezegeling van een vredesakkoord. Verschillende categorieën dansen hadden hun eigen belangrijke plaats op het feest.

Erotische dansen
Het Ottomaanse paleis moedigde de çengi-danseressen aan. Naast de çengi-danseressen die publieke voorstellingen gaven, woonden er ook een aantal permanent in de harem van de sultan. De jonge çengi-danseressen in de harem hadden hun eigen speciale kostuums. Zij droegen een mousseline blouse met open hals, een fluwelen corduroy vest, en een losse rok die zich als een waaier opende als zij op hun platte schoenen ronddraaiden en dansten. Rond hun middel droegen zij versierde zilveren ceintuurs. Ze traden op in groepjes van twaalf, bestaande uit tien danseressen en twee leidsters.

In een van de beroemdste dansfiguren probeerde een çengi-danseres een kristallen bal te vangen die aan het plafond voor de troon van de sultan hing. Het dansritme werd gegeven door met de vingers te knippen of met behulp van muziekinstrumenten als çalpara, zil en çenk.

Clowneske dansen
Dit soort dansen werd op een lawaaierige, komische en soms wat grove manier uitgevoerd. Vaak werden er grappige of lelijke maskers gebruikt door de komische dansers, genaamd tulumcu, curcunabaz en cin askeri. Hun dansen worden over het algemeen curcuna (dronkemans pret) genoemd.

Acrobatische dansen
Acrobatische dansen werden door de kâsebaz, paçilebaz en taşbaz uitgevoerd. Terwijl ze dansten, draaiden ze borden van majolica of Chinees porselein rond op hun vingers of op dunne lange stokken.

Vechtdansen
De beroemdste vechtdans was de matrak, een schermdans. Hij werd uitgevoerd door professionele dansers, matrakbaz genaamd. Deze dans was erg populair bij de Ottomanen. Een rond kussen diende als schild en de zwaarden waren van hout. De dansers verdeelden zich in twee groepen en voerden een ritmisch duel uit, elke zwaardslag van de ene partij werd met het kussen van de andere partij opgevangen. Deze dans zou aan het einde van de vijftiende eeuw via Joodse emigranten uit Spanje en Portugal naar Turkije zijn gekomen.

Schimmenspel
Om de haremdames te vermaken werden er ook andere voorstellingen in de harem gegeven. Bijvoorbeeld door verhalenvertellers. Ook het Turkse schimmenspel – dat lijkt op het Wajangspel uit Indonesië, en dat via India naar Turkije kwam – was populair.

De vrouwen konden daarnaast door de paleistuin wandelen, een boottocht maken op de Gouden Hoorn in Istanbul, lezen, of borduren. Bij het borduren werd kleding met behulp van een naald of een haakpen met gekleurde en/of zilveren en gouden draden versierd.
De Turkse borduurstijl heet 'de duizend takken', en kan vergeleken worden met de bloemen en bladmotieven in de Arabische stijl. Het is een zorgvuldig uitgevoerd werk met goud- en zilverdraad en lovertjes.

Kleding
Voor 1700 werden vrouwen zelden geschilderd. Hierdoor is er niet veel meer bekend over de vrouwenkleding dan wat is vermeld in enkele teksten. De beroemde Ottomaanse schilder Levni, de paleisschilder van Sultan Ahmet III (1703-1730), bracht hier verandering in.

Binnen de harem werd gedragen:
Schoenen Slippers of stoffen schoenen
Harembroek Zijden harembroek
Metalen riem Gouden of zilveren riem (met edelstenen)
Ketting Gouden of zilveren haremketting (met edelstenen)
Rok Lange rode kanten rok tot aan de enkels

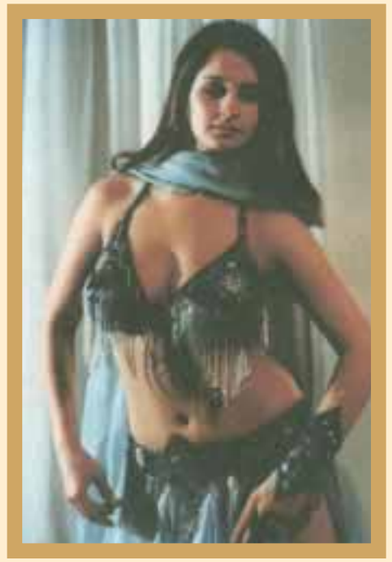

Erotische danseres

Boven rok Zwarte kanten rok tot aan de knieën
Jas Bruine hooggesloten stoffen jas met Kasjmir-motieven (heupmodel). De mouwen zijn van stof en vanaf iets onder de ellebogen tot aan de polsen van rode kant.
Hoofdtooi Halfhoge fes met gouden muntjes aan de voorkant. Daaromheen een grote witte halfronde sjaal die van achteren tot onder de knieën valt, en waarvan twee hoeken aan de jas even boven de ellebogen zijn vastgemaakt.

Zo gekleed leefden de vrouwen van de sultan hun leven achter gesloten deuren.

Koningin Wilhelmina

Eene gebeurtenis ter vereeuwiging

In 1879 huwde de 62-jarige Koning Willem III met de twintigjarige Emma von Waldeck-Pyrmont, en op 31 augustus 1880 werd hun dochter Wilhelmina geboren. Willem III stierf in 1890, waardoor Wilhelmina op tienjarige leeftijd koningin werd. Tot haar achttiende verjaardag werden de staatszaken door Koningin-regentes Emma waargenomen.

Portret Wilhelmina

uit: 'Prinsesje' van Louise B.B.

Jeannette Kok

Op 6 september 1998 was het honderd jaar geleden dat Wilhelmina in de Nieuwe Kerk in Amsterdam werd ingehuldigd als koningin der Nederlanden.

Cees Fasseur, de eerste historicus die gegevens uit het tot dusver gesloten Koninklijk Huisarchief mocht gebruiken, beschrijft de inhuldiging, en wat eraan vooraf ging, in zijn recent verschenen boek: *Wilhelmina, de jonge koningin*.
Dat boek was voor mij aanleiding om het Centraal Bestand Kinderboeken te raadplegen om na te gaan of de kroning van Wilhelmina sporen heeft nagelaten in de jeugdliteratuur.

Er bleken over Wilhelmina heel wat kinderboeken te zijn verschenen, waarvan alleen al in 1898, ter gelegenheid van de kroning, tien! Deze onverwacht grote hoeveelheid maakte me nieuwsgierig. Waarom was de kroning van Wilhelmina zo'n belangrijke gebeurtenis?

De geboorte van Wilhelmina kwam als geroepen. In de negentiende eeuw regeerden de koningen Willem I, II en III. Zij waren niet bijzonder populair, maar toen het einde van de eeuw naderde en in vijf jaar tijd drie troonopvolgers – een broer en twee zonen van Willem III – overleden, kwam het gevaar van het uitsterven van het geslacht Oranje-Nassau dichtbij. Men was bang dat er in dat geval een Duitse vorst op de troon zou komen.

Door Wilhelmina herleefde ook de liefde voor het Koningshuis. Deze herleving wordt ook wel verklaard als een reactie tegen de socialistische beweging, die eind negentiende eeuw aanhang vond bij jonge intellectuelen en geschoolde arbeiders.

De jeugd onzer koningin

De grote massa was, gestimuleerd door de kerken, altijd oranje-gezind gebleven. De feestelijkheden in 1898 kwamen bovendien niet uit de lucht vallen. Koningin-regentes Emma had na de dood van Willem III een zorgvuldige campagne op touw gezet om te zorgen dat Wilhelmina verzekerd zou zijn van de volksgunst. Ze bezochten samen tussen 1891 en 1898 alle provincies en grote steden. Deze bezoeken werden degelijk voorbereid: er werden erepoorten opgericht, feestverlichting en versiering aangebracht, wees- en ziekenhuizen, kerken en musea bezocht en rijtoeren gehouden. Tijdens deze bezoeken werden weinig anti-monarchale geluiden vernomen.

In Emma's strategie ter promotie van Wilhelmina paste ook een in 1891 verschenen prentenboek: *De jeugd onzer koningin* door Louise B.B. (pseudoniem van Louise de Nève). Het werd uitgegeven met prachtige kleurenlitho's, en "met voorkennis en onder goedkeuring van Hare Majesteit de Koningin-Regentes", zoals prominent op de voorkant van het boek staat aangegeven.

In een boek uitgegeven in 1948 ter herdenking van Wilhelmina's vijftigjarige regering: *Vorstin van Nederlands harten* door Joh. van Hulzen, staat een fraaie anekdote, waarvan het waarheidsgehalte niet te controleren is,

Het Kronings ABC

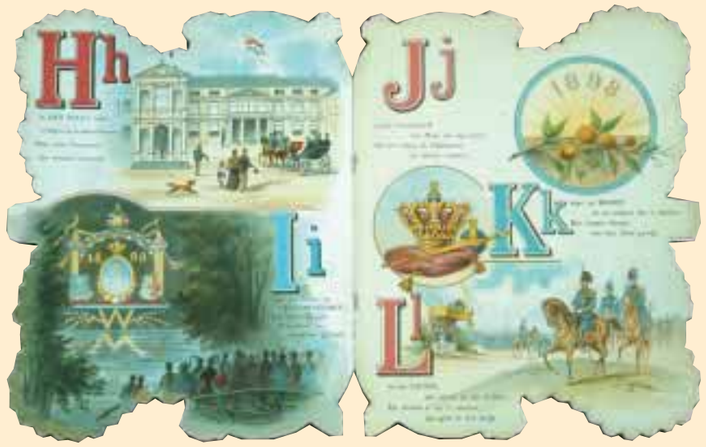

Van prinsesje tot koningin: een aardig tooverboek met versjes

omdat de beschreven gebeurtenis niet in het boek van Fasseur, en niet in Wilhelmina's autobiografie *Eenzaam maar niet alleen* voorkomt. Het geeft een beeld van de wijze waarop Van Hulzen wil laten zien hoe Wilhelmina door Emma op haar taak werd voorbereid.

Lokatie: Amsterdam in 1891.
'Moeder en kind stonden op het paleisbalkon. Beneden lag de Dam, één juichende mensendrom, die niet van ophouden wist. Toen vroeg het kind: "Zijn deze mensen hier allemaal voor mij gekomen?" De moeder antwoordde: "Neen, jij bent hier voor deze mensen gekomen."'

't Is maar een meisje

In 1880 vonden veel mensen de geboorte van een koninklijk meisje 'jammerlijk'. In de negentiende eeuw was het koningschap voortdurend door mannen vervuld en hadden vrouwen geen enkele politieke invloed. Het idee dat de macht in handen van een vrouw zou kunnen komen, was iets buitengewoons.

In het kinderboek *'t Blijft: Oranje boven!* van de schrijfster Elisabeth (pseudoniem van Wilhelmina Knottnerus) wordt een scène beschreven waarin een oude grootmoeder luistert naar de kanonschoten die na de geboorte van het vorstelijke kind worden afgevuurd: 21 schoten voor een meisje, 100 voor jongen. Hier geen gejammer. Ze verzucht: "Wat zal hij blij zijn met zijn dochtertje, onze oude koning."

Dat een vrouw de troon zou bestijgen was al zeer uitzonderlijk, maar daarbij kwam nog dat deze vrouw zó jong was, dat de grondwet moest worden aangepast, omdat men destijds pas volwassen werd op 23-jarige leeftijd.

De laatste telg

Verschillende auteurs gingen er van uit dat de Oranje-stam in vrouwelijke lijn niet zou kunnen worden voortgezet.

In *De vorstinnen van het huis Van Oranje-Nassau* door J.W.A. Naber en L. de Nève, verschenen in 1898, wordt het zo gezegd:
"Maar menschen en geslachten komen en verdwijnen, Oranje's dagen zijn geteld. Het Kind, dat den 31sten Augustus werd geboren, was een prinses. Koningin Emma's eenige dochter is de laatste Oranje, en al zal zij, naar wij hopen, de stammoeder worden van een nieuw geslacht uit het oude gesproten, niet minder beroemd dan het voorgaande, met haar zal het Nederlandsche volk eenmaal het oude geliefde Oranje begraven..."
Later is in een speciaal Koninklijk Besluit – van 8 februari 1901 – geregeld dat de naam van de dynastie 'Oranje-Nassau' ook voor de kinderen van Wilhelmina en Hendrik van Mecklenburg zou gelden.

De sociale kwestie

In 1897 was de regering zich ervan bewust dat er iets gedaan moest worden aan de armoede onder een groot deel van de bevolking. De Sociaal-Democratische Bond onder leiding van Domela Nieuwenhuis en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij waren tegen de monarchie: "Niet het toeval van de geboorte maar alleen verdienste of bekwaamheid kon dan bepalend zijn."

Anti-monarchale geluiden waren in de kinderboeken totaal niet te horen; er werd wel opgemerkt dat Wilhelmina nog erg jong was, maar er werd niet getwijfeld aan haar door God gegeven taak. W.H. Kieviet verwoordde het in *Onze jonge Koningin* zo: "Een schoone taak voor het lieve kind, het welzijn van vijf-en-dertig miljoen onderdanen, blanken, bruinen en zwarten te behartigen, maar een zware taak, we zouden zeggen: voor háár te zwaar. Doch de Heer des hemels en der aarde, die haar riep tot den troon, zal haar kracht en wijsheid schenken; dat verwachten wij en bidden wij."

Over de 'sociale kwestie' (de armoedige omstandigheden waarin velen leefden) werd ook niet geschreven, op één uitzondering na: de schrijfster Elisabeth in *'t Blijft: Oranje boven!* had er oog voor. Haar oplossing voor de problemen lag echter op een geheel ander, meer hemels niveau dan de aardse verbeteringen die de 'socialen' voorstonden. Ze beschreef een oude werkvrouw die tegen het kind van haar werkgevers naar aanleiding van de geboorte van Wilhelmina zegt:" 'Blij?' zei Mie, uiterst verbaasd. 'Welneen; wat kan 't ons menschen schelen? We worden er niet beter en niet minder van; we moeten even hard werken.' "

Ze beschreef ook een doodarm gezin, wonend in een hut op de heide, waar op de 31ste augustus 1880 ook een dochter wordt geboren, die – het is toeval, want ze weten niets van de buitenwereld – Wilhelmina wordt genoemd. De oplossing die de schrijfster aandroeg voor de armoede van dit gezin was de vestiging op de heide van een evangelisten-echtpaar. Men bleef even arm als vroeger, maar "het Evangelie had hun vrede en blijdschap, hoop en levensmoed" gebracht.

In hetzelfde boek komt nog een voorbeeld van armoede voor waarbij de ogen bijna niet droog kunnen blijven. Een ziek blind kind vraagt: "Moeder, zou ons Koninginnetje weten, dat we zoo dikwijls geen boterham hebben, omdat vader geen werk heeft; ... dat broertje ziek is en mijne oogjes nog zoo'n pijn doen?" Moeder: "Neen, jongen, Gòd weet het en Hij zal ons helpen."
Een bezoekster uit de beter bedeelde kringen heeft deze scène toevallig meegemaakt en zorgt voor hulp in het zo getroffen gezin. De moeder spreekt dan tot haar kind: "Hij [God] laat soms de menschen engelenwerk doen."

Kroningsdrukwerk

Het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 1898 geeft een mooi overzicht van hetgeen er naar aanleiding van de inhuldiging van Wilhelmina werd gedrukt. Het hele jaar stond in het teken van de Kroningsfeesten, en de uitgevers zagen er heel wat brood in, gezien de enorme hoeveelheid boeken, muziekstukken en portretten die aan de boekhandel werden aangeboden, al dan niet met grote kortingen bij afname van hoeveelheden tot 1000 stuks. Geen enkele andere gebeurtenis in dat jaar kon ook maar tippen aan het belang van deze gebeurtenis.

Zo'n zestig verschillende boeken zagen het licht, van veertig uitgevers en drukkers. Daarbij zijn gedichten, feestredes, gedenkboeken, feestgidsen, kerkelijke toespraken, speciale nummers van tijdschriften; van protestantse, maar ook, weliswaar in mindere mate, van katholieke en joodse zijde. Zeker zestien van deze geschriften lijken voor de jeugd bestemd, enkele van schrijvers en illustratoren die bekend zijn van andere kinderboeken: van protestantse huize Betsy, Elisabeth, Johanna, H.J. Hana en E. Gerdes, bij de meer 'neutrale' auteurs F.H. van Leent, J. Stamperius, W.H. Kieviet (niet te verwarren met de auteur van *Dik Trom* C.Joh. Kieviet) en Katharina Leopold.

Naast het aanbod aan boeken werden ook nog zo'n zestig muziekwerken aangeboden, van zevenenveertig verschillende uitgevers, drukkers en muziekboekhandels. Hierbij vele liederen voor volkszang, maar ook 'gepaste liederen bij godsdienstoefeningen', voor koren, met begeleiding van piano of orkest,

Haantje de Voorste bij de inhuldigingsfeesten

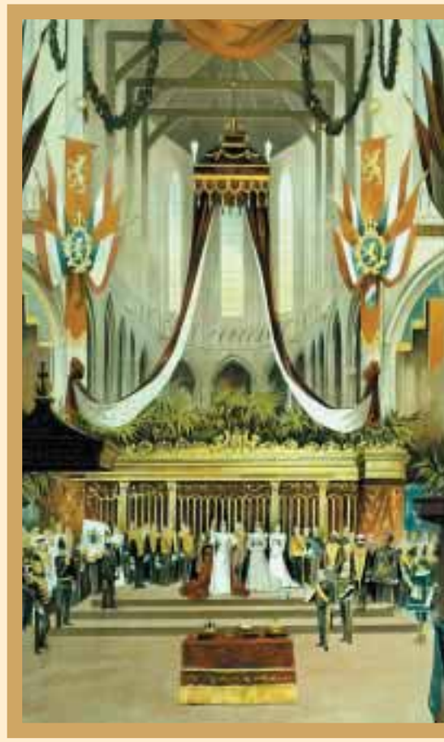

Er werd wat afgefeest op

6 september 1898

soms met nieuwe woorden op oude bekende wijzen, kroningsfeestmarsen en cantates, waarvan diverse speciaal voor de jeugd gecomponeerd en geschreven waren.

En dan nog de vracht aan portretten, feest- en gedenkplaten, die via de boekhandels werden verspreid: meer dan veertig verschillende van bijna evenveel drukkers en uitgevers, in vele formaten, vele prijsklassen en vele technieken: chromolitho's, photochromolithographieën, photogravures, photographiën, zink-etsen, etsen, gravures, heliogravures, lichtdruk-uitgaven, oleographieën, autotypieën, en uitgevoerd in celluloid.

En naast de boeken, muziekwerken en portretten waren er nog de penningen, de Wilhelminapotloden en -briefkaarten, kroningsvloeimappen en -lampions, Oranjeinsignes en -vignetten, Jubileumcahiers enzovoorts. Andere artikelen zoals serviesgoed, linnengoed en speelgoed met afbeeldingen van de kroning blijven hier buiten beschouwing, want deze werden niet via de boekhandels verspreid.

Uit deze opsomming blijkt, dat het aantal jeugdboeken, gezien de totale overvloed, niet uitzonderlijk genoemd kan worden.

Jeugdboeken

De meeste jeugdboeken over dit onderwerp bevatten enkele liederen en/of gedichten over de kroning en een historische schets van de voorvaderen van Wilhelmina. Enkele auteurs hebben geprobeerd de informatie toegankelijker te maken, bijvoorbeeld door deze te verwerken in een raamvertelling, waarbij ouders tijdens een gezellig samenzijn met hun kinderen vertellen over het koningshuis, soms gelardeerd met eigen ervaringen. In het boek van Elisabeth worden verschillende sociale milieu's ten tonele gevoerd, en ook Gerdes doet dat in zijn boek *Een Oranje-jongen*. Kieviet richt zich in *Onze jonge koningin* in sprookjestrant rechtstreeks tot de lezer met "Daar was eens een prinses ... wil je eens luisteren?"

Een deel van de jeugdboeken ziet eruit als een brochure, met een beperkt aantal pagina's, ingenaaid in een papieren bandje dat vaak in kleur gedrukt is, met binnenin weinig spectaculaire zwart-wit illustraties naar foto's of portretten. Ze waren voor een groot publiek bedoeld, gezien de hoeveelheden die met grote kortingen werden aangeboden. Het *Princen-boekske* van J. Postmus kostte per exemplaar *f* 0,45, en bij afname door de boekhandel van 1000 exemplaren *f* 0,20 per stuk.

De Nederlandse maagd figureert op een aantal boekjes, vergezeld van de driekleur en een leeuw, en met haar hand rustend op een portret van Wilhelmina.

Bijzondere boeken

Drie boeken springen er qua vorm en aantrekkelijkheid heel duidelijk uit. De afbeeldingen bij dit artikel zijn hieruit afkomstig.

Het Kronings ABC, een contourprentenboek in de vorm van een kroon, werd uitgegeven door De Erven Loosjes in Haarlem. De maker van de gekleurde litho's in dit abc-boek is onbekend; de illustraties zijn niet gesigneerd. Op twaalf pagina's wordt in zesentwintig letters, geheel in kleur, met rijmende bijschriften een beeld gegeven van de kroning van Wilhelmina. Van Aankomst, Banket en Cantate gaat het alfabet via de Quadrille (op het hofbal) en eXerceeren naar de Z van Willem de Zwijger. De prijs was *f* 0,90, en het boek verscheen volgens het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* op 6 april 1898.

Van prinsesje tot koningin: een aardig tooverboek met versjes van F.H. van Leent, (zonder plaats of uitgever) is ook bijzonder qua vormgeving. Ook bij dit boek is de illustrator onbekend. Het is een zogenaamd beweegbaar prentenboek, waarbij door het omslaan van delen van de illustratie een ander tafereel zichtbaar wordt. Het bevat vier van deze kleurenlitho's en acht pagina's met berijmde tekst. Op de laatste pagina staat:

" 't Gewichtig uur heeft reeds geslagen –
Wat staat Ze als Maagd daar schoon;
Zij mag de Koningskroon nu dragen,
Den Schepter Haar geboôn.
(...)
Zie, 't Volk van Neêrland trouw van aard,
Staat dankbaar om Haar troon geschaard."

Dit boek werd in dezelfde advertentie als *Het Kronings ABC* aangekondigd door De Erven Loosjes. Het zou einde april verschijnen. Daarna werd het boek geen enkele keer meer vermeld; en ook in *Brinkman's cumulatieve catalogus* is het niet te vinden.

De voorplaat van het exemplaar uit de collectie van voorheen Boek & Jeugd laat een eigenaardigheid zien: rechtsonder is een goudstempel gedrukt, met drie balkjes en een versiering eronder en erboven. Het lijkt er op dat die stempel gedrukt is over de uitgeversnaam heen. Waarschijnlijk zijn er behoorlijk wat exemplaren gedrukt, want in hedendaagse antiquariaatscatalogi duikt het nogal eens op. Er blijken ook varianten te bestaan met prenten zonder de omvouwbare delen.

Historisch getrouw prentenboek

Haantje de Voorste bij de inhuldigingsfeesten met oorspronkelijke platen van P.J. van Geldorp en tekst van F.H. van Leent is het pronkstuk van deze verzameling kinderboeken. Voor *f* 1,25 was het te koop voor de particulier. Het werd uitgegeven door de Gebroeders Koster in Amsterdam, en gedrukt door Senefelder v/h Amand. Bij de aankondiging in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* op 4 maart werden de namen van auteur en illustrator nog niet onthuld. Wel werd de volgende wervende tekst geplaatst:

"Dit geheel nieuwe prentenboek zal zeer mooi en in zeer groot formaat (35x25 cM) uitgevoerd worden op best zwaar chromopapier. Het geheel zal een getrouw beeld geven van de plaats gehad hebbende feesten. Met het omslag medegerekend zal het totaal 34 platen beslaan, waarvan ruim 18 in rijken kleurendruk en 16 in fraaien tintdruk, waartusschen de tekst."

Op 1 april wordt hieraan toegevoegd: "De platen zullen naar de werkelijkheid gemaakt worden. Een historisch getrouw prentenboek met een nationaal karakter."

Op 16 september verschijnt een prospectus en een "inteekenlijst". Voor het eerst worden nu de namen van Van Leent en Van Geldorp genoemd.

Op 14 oktober wordt vermeld dat het boek is verschenen en voor de boekhandel bij afname van tien exemplaren *f* 0,85 per exemplaar kost, en bij afname van honderd exemplaren *f* 0,60, en op 25 november staat de uitgave vermeld bij de 'nieuwe uitgaven' in het *Nieuwsblad*.

De reclame heeft niets te veel beloofd; het is een schitterend boek geworden, waarin vooral de twee dubbele platen, één van de inhuldiging in de Nieuwe Kerk, en één van het vuurwerk, prachtig zijn. Haantje de Voorste is een jongen met een rood-wit-blauwe sjerp om, die zich te voet en per fiets naar de diverse feestelijkheden begeeft. Vanaf het Centraal Station naar de Dam, het Vondelpark, de Sarphatistraat, de Nieuwe Kerk, het vuurwerk, maar ook naar de feesten in Den Haag, Rotterdam en Scheveningen. De tekst is soms rijmend, en soms in proza.

Het is prachtig vakwerk van drukker Senefelder en van P.J.A. van Geldorp, de illustrator. Hij werd geboren in 1872, en volgens Scheen's *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars* opgeleid aan de Rijksakademie te Amsterdam. Hij was tekenaar, etser en lithograaf van politieke prenten voor diverse couranten, en illustrator van boeken. Zijn illustraties zijn buitengewoon speels en humoristisch. Bij een van de platen over een in onbruik geraakte vorm van agentje-pesten staat de tekst: "Iedereen is feestelijk gestemd en zelfs de dienaren der heilige Hermandad hebben er een gullen lach voor over, telkens als ze door het overmoedige jeugdige volkje met een pauwenveer worden gestreeld." Op de plaat hierbij lijkt het eerder alsof een redelijk gezette dame de agent zo plaagt.

Vreemd genoeg is over P.J.A. van Geldorp geen verdere informatie te vinden. Niet bij het Letterkundig Museum, het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie of het Gemeentearchief in Amsterdam. En dat terwijl een boek met illustraties van zijn hand: *Sint Nicolaas en zijn knecht van J. Schenkman* tot 1980 is herdrukt, en men de prenten daaruit bijna tot het nationale geheugen kan rekenen.

Vereeuwigd

Dat de inhuldiging van Wilhelmina als koningin der Nederlanden "eene gebeurtenis ter vereeuwiging" is – zoals een advertentie in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* waarin een gedenkplaat van de inhuldiging wordt aangeboden zegt – blijkt wel uit de enorme hoeveelheid drukwerk dat in 1898 uitkwam.

☞ *Titels van kinderboeken over Wilhelmina en over de kroning in 1898 kunnen worden gevonden in het Centraal Bestand Kinderboeken. Informatie over jeugdliteratuur kunt u vragen bij het Letterkundig Museum, Prins Willem Alexanderhof 5, Den Haag (naast het Centraal Station). De leeszaal is geopend van dinsdag tot en met vrijdag van 9 tot 17 uur. Tel. 070-3339666.*

Janneke van der Veer

Een klassieker in de jeugdliteratuur

Remi gaat met Vitalis en zijn troep op weg. Hij kijkt nog eens om naar het huis van moeder Barbarin. Omslagillustratie van de door ICOB, Alphen aan den Rijn uitgegeven editie van 'Alleen op de wereld', 1984.

Alleen op de wereld

"Ik ben een vondeling. Maar tot mijn achtste jaar dacht ik, dat ik een moeder had, net als alle andere kinderen. Want als ik verdriet had, was er een vrouw, die me zacht in haar armen suste om me te troosten. Nooit ging ik zonder een nachtzoen naar bed. En als de decemberwind de sneeuwvlokken tegen de wit bevroren ruiten joeg, nam ze mijn koude voeten in haar handen en bleef zo bij mijn bed zitten tot ze lekker warm waren. En vaak zong ze me in slaap met een liedje, waarvan ik me nu nog de melodie en een paar woorden herinner..."

Aldus begint Alleen op de wereld door Hector Malot. Een boek dat al verschillende generaties overleefde. Wie leefde niet mee met het lief en leed van Remi? Ondanks veranderde zeden en gewoonten blijkt het verhaal na meer dan een eeuw onverwoestbaar: een klassieker in de jeugdliteratuur.

Hector Malot overdenkt zijn romanfiguren.

Zoals het citaat vermeldt, hoort Remi op een kwade dag dat hij een vondeling is. Moeder Barbarin is niet zijn echte moeder, zij heeft hem echter met veel warmte en liefde opgevoed. Barbarin, die invalide en zonder werk terugkomt uit Parijs, wil de jongen naar een weeshuis brengen. Zijn vrouw protesteert: "'t Is míjn kind." Barbarin wil er echter niets van horen: "Kletspraat! 't Is net zo min van jou als van mij. 't Is trouwens geen boerenkind. Ik zag het onder het eten. Hij is zo fijntjes en mager. Hij heeft geen armen aan zijn lijf."

Een avontuurlijk leven

Een weeshuis wordt echter niet de volgende verblijfplaats van Remi, maar de vrije natuur. Barbarin verkoopt Remi namelijk aan de muzikale zwerver Vitalis, die met zijn drie honden Capi, Zerbino en Dolce en de aap Joli-Coeur de kost verdient met optredens door heel Frankrijk. Remi wordt opgenomen in de 'troep'. Dan begint voor hem een avontuurlijk leven van trekken, optreden en ontberingen, maar ook van leren – lezen, schrijven en muziek – en van wijze woorden.

Ondanks zijn verdriet om de scheiding van moeder Barbarin weet Remi zich snel aan zijn nieuwe bestaan aan te passen, mede dankzij de troost die Capi hem biedt en de warmte en zorg die hij ondervindt van Vitalis. Af en toe laat deze doorschemeren dat hij niet altijd dit leven heeft geleid, dat hij het heel anders gewend is geweest. Voor Remi blijft hij een geheimzinnige figuur, die echter meer en meer door hem gewaardeerd wordt, vooral om zijn rechtvaardigheidsgevoel, zijn eerlijkheid en zijn onafhankelijke geest.

Dat laatste blijkt bijvoorbeeld als Vitalis voor twee maanden de gevangenis in moet vanwege een aanvaring met de politie. In die periode ontmoet Remi de zieke Arthur Milligan en zijn moeder, die met De Zwaan door Frankrijk varen. Arthur en Remi sluiten vriendschap voor het leven. Mevrouw Milligan vraagt Remi om te blijven. Als Vitalis terugkomt, staat deze dat echter niet toe.

Dan begint een reeks van tragische gebeurtenissen: Zerbino en Dolce worden door de wolven verslonden en Joli-Coeur sterft aan longontsteking. Om wat extra geld te verdienen wil Vitalis in Parijs muzieklessen geven. Daarom brengt hij Remi bij een oude kennis: Garifoli. Deze heeft een aantal jongens onder zijn hoede, die heel hard voor hem moeten werken en slecht behandeld worden. Vitalis ontdekt dit en neemt Remi weer mee. Vitalis wordt ziek en sterft.

De eveneens zieke Remi wordt gevonden door de tuindersfamilie Acquin, die hem verzorgt en opneemt in het gezin. Daar heeft hij samen met Capi een paar gelukkige jaren, waarbij hij zeer bevriend raakt met de jongste dochter, Lize, die niet kan praten. Als dit gezin uit elkaar valt doordat vader Acquin vanwege schulden in de gevangenis belandt, trekt Remi met Capi verder.

In Parijs ontmoet hij Mattia, die bij Garifoli woonde, weer. Mattia, die goed viool kan spelen, sluit zich bij Remi aan. Ze trekken en geven voorstellingen, daarmee sparend voor een koe voor moeder Barbarin. Tijdens hun tocht doen ze Varses aan, waar Remi een angstig avontuur in een kolenmijn

Hector Malot

Hector Malot werd in 1830 in het Franse La Bouille, Rouaan geboren. Hij studeerde rechten en vestigde zich als advocaat. Daarnaast schreef hij vele romans, libretto's, toneelkritieken, enz. Echt succesvol was hij daarmee niet. Toen uitgever Pierre Jules Hetzel in 1864 het jeugdtijdschrift 'Magasin d' Education et de Récréation' oprichtte, een tijdschrift dat achtendertig jaargangen heeft gekend, zocht hij zijn medewerkers onder een groep jonge kunstenaars. Daartoe behoorden ook Hector Malot en Jules Verne. Voor dit tijdschrift schreef Malot het vervolgverhaal 'Les aventures de Romain Kalbris', dat in 1869 in boekvrom verscheen. In dat jaar vroeg Hetzel Malot om een roman te schrijven waarin de intrige verweven zou zijn met een tocht door Frankrijk. Het boek zou 'Les enfants du tour de France' moeten heten. Het werd echter 'Sans famille', waarmee Hector Malot de Prix Montyon verwierf, een zeer hoge onderscheiding voor een bijzondere culturele prestatie. Daarna schreef Malot nog enkele boeken, waaronder 'En famille' (1893), die het succes van 'Sans famille' echter niet geëvenaard hebben.
Hector Malot overleed in 1907 in Fontenay-sous-Bois.

Vitalis leert Remi muziek lezen.

Een aanvaring met de politie

beleeft. Hij wordt ternauwernood gered. Uiteindelijk kunnen ze een koe kopen, die ze vol verwachting naar moeder Barbarin brengen. Daar hoort Remi dat zijn ouders naar hem op zoek zijn. Voor meer informatie moeten ze bij Barbarin zijn, die weer in Parijs verblijft. Barbarin blijkt echter te zijn gestorven.

Via via komen ze erachter dat ze naar Engeland moeten, waar ze tenslotte terecht komen bij de Driscolls, die zich opwerpen als Remi's familie. De ontmoeting valt tegen. De familie blijkt niet rijk en beschaafd te zijn, zoals ze verwacht hadden. Erger nog, het is een dievenbende. Er zijn vele raadsels. Zo komt James Milligan op bezoek, die op een snelle dood van Arthur hoopt zodat James de erfgenaam wordt. Mattia vermoedt dat vader en moeder Driscoll niet Remi's ouders zijn. Na allerlei belevenissen slagen ze erin te vluchten en gaan ze op zoek naar De Zwaan om mevrouw Milligan en Arthur te waarschuwen voor James. Uiteindelijk vinden ze de boot in Zwitserland. Ook Lize blijkt aan boord te zijn. Dan komt het uur van de waarheid: Remi blijkt de door Driscoll gestolen zoon van mevrouw Milligan te zijn.

Het verhaal wordt verteld vanuit het perspectief van een volwassen Remi. Hij eindigt zijn relaas met in vogelvlucht te vertellen hoe het hen allemaal verder is gegaan. Een feest ter gelegenheid van de doop van de zoon van Remi en Lize eindigt met muziek. De trouwe Capi haalt als vanouds het geld op, dat Remi meteen bestemt voor een opvangtehuis voor jonge straatmuzikantjes.

Sans famille

De Franse schrijver Hector Malot publiceerde zijn verhaal onder de titel *Sans famille*. Het boek werd geschreven in opdracht van uitgever Hetzel te Parijs. Deze vroeg Malot een jeugdboek te schrijven, waarvan de plot de jonge lezers door Frankrijk zou voeren. "Een verpakt aardrijkskundeboek'', is het wel eens genoemd. Inderdaad, Malot neemt zijn publiek mee door heel Frankrijk, en zelfs daarbuiten. Remi en Mattia maken immers de overtocht naar Engeland en belanden uiteindelijk in Zwitserland. Ook Italië komt als geboorteland van Mattia af en toe ter sprake.

Door de uitvoerige beschrijvingen die Malot van het doortrokken landschap geeft – al lopend zie je toch het meest, wordt ook hier bewezen – zal het negentiende-eeuwse kind zich een beeld van het land hebben kunnen vormen, van het landschap, van de rivieren, van Parijs, de mijnen, van bossen met wolven en streken met bloementeelt. Het ontstane beeld zullen de meeste lezers nooit aan de werkelijkheid hebben kunnen toetsen – reizen was immers slechts voor een enkeling weggelegd. Hoe dan ook, Malot heeft de opdracht van de uitgever serieus genomen waardoor *Sans famille* geslaagd is in de opzet van een aardrijkskundig boek. Toch is het niet dit aspect dat het boek zo succesvol heeft gemaakt dat het tenslotte het predikaat 'klassieker' verwierf.

Universele thema's

Een belangrijk kenmerk van een klassiek kinderboek is het gegeven dat de inhoud betrekking heeft op universele thema's. Thema's die grote groepen lezers aanspreken en die nimmer door de tand des tijds worden achterhaald. *Alleen op de wereld* voldoet daaraan zeker. Het verhaal gaat over liefde, vriendschap en geborgenheid, over eenzaamheid, ontberingen en dood, over eerlijkheid en rechtvaardigheid, over goed en kwaad. Algemeen menselijke waarden komen erin aan bod.

Criticus Kees Fens heeft als belangrijkste reden voor het succes van *Alleen op de wereld* het feit genoemd dat het aansluit bij een gevoel dat vrijwel iedereen in zijn leven wel eens gehad heeft, namelijk het 'zekere' weten dat je ouders je echte ouders niet zijn. Dat je eigenlijk het kind van andere mensen bent, die bij die gedachte dan geïdealiseerd worden als rijk, van adel, lief, hartelijk, enz. Kortom, het begrip vondeling spreekt aan, vooral ook omdat je jezelf dan zielig kunt vinden.

Een barre tocht

Minstens zo belangrijk voor het succes is dat iedere lezer eruit kan halen wat hij wil. De een vindt Remi zielig, de ander vindt hem juist een held die spannende avonturen beleeft. Weer een ander voelt zich aangetrokken tot het onafhankelijke zwerven door de natuur, tot de wijsheid en rechtvaardigheid van Vitalis of juist tot het straatmuzikantje

Vrolijke momenten bij de familie Acquin

Mattia wiens ellendige geschiedenis zeker niet onder doet voor die van Remi.
De rijke inhoud van *Alleen op de wereld* biedt voor elk wat wils.

Ook de vertelwijze is van belang voor de populariteit. Malot laat de lezer in een tamelijk tijdloze stijl meevoelen en meeleven met de avonturen. Bovendien weet hij ontroering op te roepen. Vooral dat laatste heeft ertoe bijgedragen dat generatie na generatie van dit boek heeft genoten, en dat nog steeds doet.
Natuurlijk zijn er bij het verhaal ook kritische kanttekeningen te maken. Sommige dingen zijn wel erg onwaarschijnlijk. Ver buiten de realiteit staat bijvoorbeeld de reis die Remi en Mattia naar Engeland maken. In onze tijd is het vrijwel ondenkbaar dat twee tienjarige jongens zonder begeleiding Het Kanaal oversteken, maar ook in de negentiende eeuw was dat bepaald geen gewoonte. Verder bevat het verhaal veel toevalligheden, waarbij het feit dat Lize zich aan het eind ook op De Zwaan bevindt wel toeval in de overtreffende trap is.
Kritisch kan men ook staan tegenover de dramatiek en het sentiment, ingrediënten waarmee Malot kwistig gestrooid heeft. Soms is het te veel van het goede en zou je wensen dat de stroom van ellende even stopt. Elke persoon in het verhaal heeft zijn eigen dramatische achtergrond: Remi, Vitalis, Mattia, moeder Barbarin, Arthur, Lize, enz. Niet ieder drama wordt echter breed uitgesponnen. Malot laat Vitalis erover zwijgen. Hij heeft een andere rol, hij is verantwoordelijk voor zijn 'troep' en biedt Remi op verstandige wijze liefde en warmte.

De betekenis van Vitalis, hoewel hij nog niet eens tot op de helft van het verhaal voorkomt, is niet te onderschatten. Hij heeft grote invloed op de ontwikkeling van Remi en laat daardoor ook een grote indruk achter bij de lezer. Zo probeert hij Remi de handelwijze van Barbarin te laten begrijpen met de woorden: "...En die man is echt zo hard niet, als jij wel denkt. Hij kan niet meer werken. Als hij zelf niet te eten heeft, kan hij jou toch niet in de kost hebben . Je kan in het leven niet altijd doen, wat je graag zou willen. Probeer dat maar te begrijpen.'' Dat laatste klinkt als een cliché, maar is natuurlijk een universele waarheid. En dan maakt het niet uit of de lezer in de negentiende of in de twintigste eeuw geboren is.

Negentiende-eeuwse aspecten

Toch zijn er in *Alleen op de wereld* ook typisch negentiende-eeuwse aspecten aan te wijzen. Typisch voor het denken in de vorige eeuw is bijvoorbeeld het idee dat afkomst zich niet verloochent.

De bewoners van Varses zijn ontzet als ze horen dat er een overstroming is in de mijn.''

Een kind uit een welgesteld milieu dat door omstandigheden in een ander milieu opgroeit, zal uiteindelijk toch weer op de juiste plek terecht komen. Remi is hiervan een goed voorbeeld. Keer op keer wordt gewezen op zijn fijne gelaatstrekken en zijn tengere bouw, waaruit dan geconcludeerd wordt dat hij van goede komaf is. De fijne babykleertjes die hij als vondeling droeg, bevestigen deze gedachte. Belangrijk hierbij zijn ook de karaktertrekken die hieraan door Malot verbonden worden. Ondanks alle ontbering, misleiding en verleiding blijft Remi op het rechte pad – het ultieme bewijs voor zijn goede afkomst. In feite geldt hetzelfde voor Vitalis. Al snel heeft Remi door dat de zwerver een ander leven heeft gekend. De edele gelaatstrekken en de wijsheid van de zwerver spelen een rol bij die gedachte.

Tegenover de typering van Remi en Vitalis staat die van Garifoli en Driscoll. Met name Garifoli wordt door zijn uiterlijk afgeschilderd als een

Moeder Barbarin wordt door Remi en Mattia verrast met een koe.

schurk. En dat is hij ook, want hij buit de weesjongens die voor hem moeten werken uit en mishandelt hen. Door hierover te schrijven laat Malot zien hoe slecht de leefomstandigheden voor sommige kinderen waren. In die zin vormt het boek dan ook een sociale aanklacht, zoals Charles Dickens dit in Engeland deed met een boek als *Oliver Twist*. Hetzelfde geldt voor de beschrijving van de erbarmelijke toestanden in de mijnen, waaraan niet alleen volwassenen maar ook kinderen werden blootgesteld.

Tevens laat Malot zien hoe de situatie in arbeidersgezinnen was, wanneer de moeder wegviel. Gebruikelijk was dat de oudste dochter dan de moederrol overnam. In *Alleen op de wereld* is dat het geval met de nog zeer jonge Etienette Acquin die voor haar broers en zusje gaat zorgen als hun moeder overlijdt. Malot laat Remi daarover zeggen: "... Zo vergaten ze bijna dat Etienette hun dochter en zusje was en zagen ze haar als een soort huishoudster, die alles voor hen deed en nooit kwaad werd..." En: "Op veertienjarige leeftijd zag ze er al uit als een vrouw van vijfendertig: triest, somber, maar toch tevreden."

Dergelijke vormen van maatschappijkritiek passen bij de sociale bewogenheid en het romantische levensgevoel van de tweede helft van de negentiende eeuw. Malot stond daarin zeker niet alleen; protest tegen allerlei maatschappelijke en sociale misstanden was er van diverse kanten. *Alleen op de wereld* sloot daarbij aan, maar heeft echter geen revolutie ontketend. Sterker, Malot vond bepaalde zaken ook heel gewoon, bijvoorbeeld het feit dat kinderen moesten werken. Remi moet werken bij Vitalis, de kinderen Acquin werken en in de mijn wordt eveneens door jeugdigen gewerkt.

Nederland

Het succes van *Sans famille* leidde ertoe dat het boek reeds in 1880 in een Nederlandse vertaling verscheen. Daarbij ging het eigenlijk om twee vertalingen die vrijwel gelijktijdig verschenen. De ene was van Horsa die zijn vertaling de titel *Zonder familie* meegaf, de andere was van Gerard Keller die het boek *Alleen op de wereld* noemde. Deze laatste bewerking zorgde in Nederland voor het succes, waarbij de aansprekende titel zeker een rol speelde. Kellers vertaling beleefde vele drukken. Daarna zijn er vele andere vertalingen en bewerkingen gekomen, waaronder films en een strip.

Diverse bewerkingen doen echter, vooral door de verkortingen, afbreuk aan de oorspronkelijke versie. Vooral de natuurbeschrijvingen – het educatieve aspect – zijn in vele edities weggelaten – wat overbleef was de spanning en het avontuur. Gelukkig is ook het volledige verhaal bewaard gebleven voor de huidige generatie. In 1982 verscheen namelijk een groot formaat boek met de integrale vertaling door Rosemarie Panis, dus inclusief de uitgebreide natuurbeschrijvingen, de lange nabeschouwing van Remi en de partituur van het Napolitaanse lied dat in het verhaal zo belangrijk is.

Ook het voorwoord van Malot zelf is erin opgenomen, waaruit onomstotelijk vaststaat dat hij het boek voor kinderen schreef en niet voor volwassenen zoals ook wel eens gedacht is. Hij stelt daarin namelijk dat hij bij het schrijven steeds aan zijn dochter Lucie heeft gedacht. Deze uitgave, die besloten wordt met een nawoord van Erik Lankester, is voorzien van alle oorspronkelijke illustraties van Emile Bayard. Deze geven treffend bepaalde situaties uit het verhaal weer en ademen daarbij een typisch negentiende-eeuwse geest.

De thematiek overstijgt echter dit tijdvak, waardoor *Alleen op de wereld* met al zijn spanning, sentiment en informatie ook nu nog de moeite waard is.

Illustraties: Emile Bayard

Eind goed al goed.

Siemon Reker

Gobbelen, aarzelen, zwijmeren en dergelijke woorden meer.....

Arie de Jager (1806-1877)

Een béétje bibliotheek en een niet al te mager uitgevallen woordenboek hebben heel wat overeenkomsten. Het belangrijkste is hun omvang: er zijn massa's boeken en zelfs in een gewoon lexicon tref je al duizenden en duizenden woorden aan. Als gevolg daarvan missen we veel. Zelfs de snelste lezer kan maar een fractie van alle verschenen boeken consumeren en de meeste woorden in een woordenboek zoekt een normaal mens van z'n levensdagen niet op. Dit verhaal gaat over een weinig bekend boek en een onopvallende groep woorden die desondanks heel interessant is.

Het boek is van Arie de Jager, een Rotterdamse taalkundige uit het midden van de vorige eeuw. Dat was een echte taalverzamelaar. Een bijzondere collectie bracht hij samen in het tweedelige *Woordenboek der Frequentatieven in het Nederlandsch*, waarvan het eerste deel in 1875 verscheen, het tweede in 1878. Zelf kon hij dat laatste niet helemaal meer verzorgen. Zijn zoon H. de Jager uit Brielle maakte het met een aanhangsel voor de druk gereed als "een krans op het graf mijns onvergetelijken Vaders".

Nu is die informatie maar een deeltje van de werkelijkheid. De Jager senior publiceerde meer dan veertig jaar eerder al een *Proeve over de Werkwoorden van Herhaling en During in de Nederduitsche Taal* en dat ging over hetzelfde onderwerp. In 1832 heette de taal hier nog 'Nederduits', in de loop van de vorige eeuw raakte 'Nederlands' als begrip meer en meer ingeburgerd. Daar zal de scheiding van België (1830-1831) mee te maken hebben, maar het woord Nederlands heeft dus nog geen lange staat van dienst.

Dat tweedelige woordenboek bestaat uit een aantal 'Afdeelingen'. Het begint met werkwoorden op *elen*, een reeks van bijna duizend pagina's met woorden van *aarzelen* tot en met *zwirrelen*. Van honderden en nog eens honderden van die werkwoorden geeft De Jager de betekenis, de herkomst en een grote hoeveelheid bewijsplaatsen.

Het maakte hem niet uit, of een woord dialectisch was of meer standaardtalig, want het terrein waarop hij zich bewoog was ruim.

Elen en eren

Het hele eerste deel bestaat uit die woorden op *elen*. De tweede band begint met een nauwelijks kleinere lijst van werkwoorden op *eren*, van *angsteren* tot *zwijmeren*. Ook al gebruiken we die twee woorden tegenwoordig misschien niet meer, de betekenis laat zich eigenlijk vrij eenvoudig raden. *Zwijmeren* bijvoorbeeld is een oudere vorm voor wat nu *zwijmelen* heet. Dat is een grappig geval: het maakt duidelijk dat die werkwoorden op -elen naaste familie zijn van de werkwoorden op -eren. Dat kan niemand verrassen die een poosje Duits heeft gehad: waar wij *wandelen*, doet men in Duitsland aan *wandern*. Wie weet dat de *r* en de *l* wel heel erg nauw verwant zijn, die kan het niet verbazen dat de inwoners van Goirle zowel Balleflutters als Ballefrutters heten. (Dat woord hangt vermoedelijk samen met de productie van kaatsballen in deze plaats. Flutten is een handeling die daarbij te pas komt.) En iemand die in een woordenboek toevallig *kekeren* tegenkomt en dat omschreven ziet staan als 'hakke-

WOORDENBOEK

Frequentatieven

in het Nederlandsch,

Dr. A. de JAGER

ren, stotteren, stamelen' die weet op grond daarvan alleen al dat -elen en -eren in elk geval een behoorlijke hoeveelheid verwantschap bezitten.

Toch is er wel een beetje verschil in betekenis. Woorden op -eren maken een wat snellere, driftiger indruk (bijvoorbeeld bibberen, fladderen, jakkeren, knetteren, schitteren), terwijl die op -elen vaak een iets rustiger herhaling te zien geven: babbelen, kukelen, waggelen, schuifelen. Het eerste lijkt meer een groep woorden die makkelijk gebruikt worden door een puber, het laatste past meer bij jongere kinderen. Maar dat is lang niet altijd uit te maken!

Uitzonderingen

Iemand die een late navolger van Arie de Jager wil zijn en eenzelfde verzameling wil aanleggen, moet wel een beetje uitkijken want niet alle woorden die eindigen op -eren of -elen horen er bij. Iemand die bezig is aan iets te sleutelen zal in de meeste gevallen een sleutel gebruiken, letterlijk of figuurlijk. Taalkundig bekeken ziet dat woord er daarom uit als *sleutel+en* en dat is dus wat anders dan *sleut+elen*! Sleutelen moeten we in dit verband dus schrappen. Evenmin passen zwabberen, offeren en spijkeren bij onze collectie, want die zijn gemaakt op basis van zwabber, offer en spijker.

De werkwoorden die de eerste toets van onze kritiek wel doorstaan, hebben als groep een betekenis die niet zo gemakkelijk heel precies onder woorden is te brengen. Misschien is dat vage karakter wel één van de bijzonderste kenmerken aan deze collectie. Intrigerend is daarbij het volgende: als het eerste deel van het woord een l-klank bevat, volgt aan het eind bijna altijd -eren; omgekeerd klopt die regelmaat ook vaak, een r-klank in het eerste deel houdt in dat we verderop -elen kunnen verwachten. (Denk aan die Balleflutters uit Goirle die stilzwijgend omgedoopt zullen zijn in Ballefrutters!) Kijk maar naar dit soort rijtjes om te zien dat de *r* en de *l* blijkbaar een hekel aan elkaar kunnen hebben:

brabbelen	fladderen
rochelen	leuteren
trippelen	slobberen
raffelen	glunderen
frommelen	plunderen

Oude woorden krijgen een nieuw leven

Soms wordt een werkwoord op -eren of -elen zomaar nieuw leven ingeblazen en krijgt het een ongedacht ruime verspreiding. Half juni is er in Nederland een week lang open huis geweest bij heel wat technische instellingen en bedrijven in het kader van de zesde Jantje Beton Roefeldag. *Roefeldag*, naar een Vlaams werkwoord *roefelen*. Dat betekent 'nieuwsgierig maken, zelf op onderzoek uitgaan'. Toen was het volgende idee gauw geboren. Maar lang niet alle Vlamingen blijken dat werkwoord roefelen te kennen.

Regionale verschillen

Er zijn niet alleen veel boeken en grote aantallen woorden, gelukkig zijn er ook veel mensen. Toevallige kennissen uit diverse delen van het Nederlandse taalgebied heb ik gevraagd om een paar werkwoorden -elen en -eren op te schrijven. Enkele van die lijstjes zijn gedeeltelijk bij dit stuk afgedrukt. Gedeeltelijk, - denk niet dat mensen maar een stuk of tien van die werkwoorden kunnen bedenken. Wekt het ene lijstje een vreemde indruk, kijk dan gewoon naar een andere illustratie. De kans is groot dat die woorden veel bekender zijn en allerlei plezierige impressies oproepen. De meesten van ons hèbben namelijk wat met veel van die werkwoorden, ook zonder dat we ooit van Arie de Jager gehoord hebben.

woord	betekenis
Vlaanderen	
dodderen, doddelen	stotteren
dasteren	op dezelfde plaats staan, drentelen
gidderen	giechelen
flokkeren	zich behaaglijk installeren
broebelen	onduidelijk spreken
bronselen	knoeien
bekeuzelen	bemorsen
binnefliteren	vlug binnen sluipen
schoefelen	veel en vlug eten
tetteren	babbelen
Zuidelijk Limburg	
dabbere	wroeten
dazele	beven, trillen
deddere	(spottend) lopen
knuddele	knoeien
kritsjele	sissend braden
sjoevele	rillen; hoorbaar heen en weer strijken
sjoevere	huiveren
sjöddele	heen en weer bewegen, schudden
sjtuchele	poken
sjtrampele	trappelen (van baby's)
Noord-Brabant	
haffele	iets aanhoudend in handen nemen
strónsele	drukte maken, veel moeite doen
tóddele	onregelmatig spinnen
reuzjele	in de rui zijn
stroebbele	(van paarden) harken met de voorbenen
foetele	oneerlijk spelen
verslakkere	verslappen (van bloemen)
Belgisch Brabants	
reddelen	snel en onafgebroken praten
doddelen	stotteren
klefferen	klimmen
semmelen	talmen, treuzelen
kazjoeberen	zuipen, pimpelen
gobbelen	braken
uchteren	buurten, koffieklets houden
Achterhoek	
afniefelen	bedriegen
balderen	herrie maken
beschalteren	iemand uitschelden
dauwelen	stoeien
dungelen	onbeholpen lopen
gengelen	drentelen
glieskeren	grinniken, grimachen
Groningen	
tudeln	peuteren
kwengeln	morsen

353 KWEDELEN. 354

Kwentsolen—Kwentsen

Kwerdelen—Kwerren

Kwerreelen'—Kwerren

Kwerreelen²—Kwerren

Kwoteelen, zie Kwedelen.

Kwezelen—Kwezen.

gobbeln	zich heen en weer bewegen (van vloeistof)
hemmeln	schoon maken
knovveln	zacht aandrukken
schòddern	schateren
floddern	fladderen; afraffelen
sokern	sudderen; zeuren
nunern	blazen op een 'nuuntje' (schelpje)

Woordenzoektochten

Het zijn intrigerende overzichtjes van bijzondere woorden. Ook al zegt de taal van een bepaald gebied iemand helemaal niets, desondanks kunnen bij de werkwoorden uit die regio gevallen zitten die op de een of andere manier toch vaag bekend zijn.
Gobbelen is een mooi geval. In een ruimer zuidelijk deel van ons taalgebied komt dat werkwoord voor in de betekenis van 'braken'. In het Noorden - en dat geldt bijvoorbeeld zowel voor Groningen als Drenthe - betekent het 'klotsen, heen en weer bewegen van vloeistoffen'.

Opvallend aan de omschrijvingen is dat het woord op -elen of -eren uit het linkerrijtje rechts zo vaak omschreven kan worden door een ander woord op -eren of -elen.

En nogmaals: het is niet meer dan een uiterst kleine selectie. Breng het gesprek er tijdens een visite op en er ligt waarschijnlijk binnen de kortste keren een lange lijst van andere gevallen, en dat helemaal als het gezelschap uit verschillende delen van het taalgebied komt. Wat dat betreft zou iemand op het idee kunnen komen om in het verlengde van Arie de Jager een woordenzoektocht te beginnen en te kijken, welke vormen er nu (meer dan honderd jaar later) nog in gebruik zijn. Tien tegen één dat de meeste van die woorden nog altijd gebezigd worden, want ze hadden ook al voordat De Jager er jacht op maakte een lange traditie.

GASTRONOMIE

Stamppotten

Aardappelen en groente in één pan door elkaar gestampt vormen een traditioneel Nederlands gerecht. Wanneer men een dergelijk gerecht in het buitenland creëert is het altijd veel dunner en wateriger. Stamppotten waren goedkoop en vulden de maag, zodat er voorlopig geen hongergevoel optrad. Dat er weinig vitamines en mineralen in zaten was niet belangrijk. Vooral vitamine C gaat door het stampen grotendeels verloren.

Onze meest bekende stamppotten zijn boerenkool, hutspot, hete bliksem en zuurkoolstamppot. Aardappelen en groente kunnen voor het gemak samen gekookt worden, waarbij vlees, spek of worst vaak meegekookt wordt om voor extra smaak te zorgen.
Stamppotten met rauwe groente wordt veel minder gegeten. Prei, raapstelen, spinazie, kropsla en andijvie zijn hiervoor de meest geschikte groentes.
Als kind was ik gek op stamppot rauwe andijvie. Thuis kreeg ik dat niet, want volgens mijn vader hoorde rauwe andijvie thuis in de categorie konijnenvoer. Maar de achterburen hadden een eigen groentetuin en bij hen leerde ik 'foeksandijvie' eten. Foeksen zou in het Veluws dialect door elkaar stampen betekenen. Later leerde ik in dezelfde omgeving ook de naam 'Stimp-Stamp' voor hetzelfde gerecht. Soms werd het gegeten met karnemelksaus of stip. Onder de naam Stimp-Stamp komt het gerecht trouwens ook voor in de Betuwe en de Achterhoek. In Utrecht kent men een dergelijk gerecht onder de naam Sla met papstip, waarbij de andijvie vervangen wordt door kropla.

Stimp-Stamp

Benodigdheden:
- 1 kg. aardappelen
- zout
- 500 gram andijvie
- 25 gram boter
- 2,5 dl. melk
- 1 eetlepel azijn
- peper en nootmuskaat
- 400 gram mager gerookt spek

Verwijder de onderkant van de andijviestruik en was de bladeren zeer grondig. Snijdt ze eerst een paar keer in de lengte door en dan in heel smalle reepjes. Snijdt een gedeelte van het spek in dunne plakjes en het overgrote deel in dobbelsteentjes. Kook de geschilde aardappelen met wat zout in een grote pan. Giet ze af en stamp ze fijn. Maak er met warme melk en de boter een luchtige puree van. Bak ondertussen de spekblokjes uit en meng de kaantjes door de puree. De dunne plakjes spek snel krokant bakken en daarna het bakvet door de puree roeren. Eventueel een deel van het vet voor de saus bewaren. Voeg de rauwe andijvie toe en breng het geheel op smaak met versgemalen peper, wat geraspte noot en een scheutje azijn. Serveer het geheel op een schaal en leg de plakjes spek als garnering boven op de Stimp-Stamp.

Karnemelksaus of Stip

Benodigdheden:
- 4 eetlepels boerenkarnemelk
- 2 eetlepels bloem

Roer 4 eetlepels karnemelk met 2 eetlepels bloem tot een glad papje. Breng de overige karnemelk tegen de kook aan en voeg er al roerend het papje door. Bewaar eventueel wat vetspek om er voor de smaak door te roeren. Zorg er voor dat de saus niet gaat koken, want dan gaat ze schiften.
Maak na het opscheppen van de Stimp-Stamp een kuiltje in het midden en doe daar wat Stip in, zodat je iedere hap even kunt indopen. Vooral niet door elkaar roeren.

Wat kunnen we erbij drinken?

Wij drinken een simpel droog wit wijntje erbij en voor de broodnodige vitamines nemen we een bolletje roomijs met verse frambozen uit eigen tuin.
Eet smakelijk.

Cees Tempel

Yvonne de Vries

Twee emmertjes water halen, twee emmertjes pompen

Putbeelden in Roermond

Wij realiseren ons niet meer hoeveel tijd en handigheid nodig zijn om emmers water te putten of te pompen en dan vervolgens met dat water weer naar huis te lopen. In Roermond kan men zich nog een duidelijk beeld vormen van de watervoorziening in een middeleeuwse stad. Waar in de rest van Nederland de pompen zijn verdwenen, markeren de putbeelden in Roermond de plaats waar de put en later de pomp stond.

In Roermond kan men een wandeling maken langs oude putbeelden, een overblijfsel van toen Roermond Habsburgs was.

Deze putbeelden zijn uniek voor Nederland: ze dateren nog uit de periode dat Roermond Habsburgs was. Overal in delen van het Habsburgse Rijk treffen we deze zogeheten 'Brunnenbilder' en de 'Brunnengemeinden' aan.

Put

Eerst iets over het begrip 'put', of 'pöt' zoals de benaming in het Roermonds is. Een put is een plaats waar water uit de grond geput kan worden. In Roermond zit het grondwater diep – zo'n tien meter – en een put slaan was duur. Daarom sloeg men een gemeenschappelijke put om de kosten laag te houden.
Meestal waren meerdere huizen op één put aangewezen. Gemiddeld waren dat ongeveer dertig huizen per put: de afstand waarover men met water moest

Het beeld van Bruno stond vroeger op de pomp.

Nu staat het in een nis.

sjouwen, moest aanvaardbaar blijven. Zo'n honderdvijftig personen putten water uit de put. Dat mochten er niet meer worden, anders werden de wachttijden te lang. Ook was de kans dan groot dat de put sneller uitgeput raakte.

Een put slaan en optrekken was gevaarlijk werk. De investering om water te krijgen was kostbaar, maar het verbruik hoefde niet te worden betaald. Wel het onderhoud van de put of pomp. De groep bewoners die bij een bepaalde put hoorde, moest dit zelf opbrengen. Daardoor ontstond er op de duur een hechte gemeenschap: de putgemeenschap.

Aan het hoofd van die putgemeenschap werd om de twee jaar een *putmeester* gekozen; meestal gebeurde dat met vastenavond. Uiteraard ging dat gepaard met het nuttigen van de nodige vaten bier. De putmeester moest zorgen voor het onderhoud van de put. Omdat die zorg de nodige sociale contacten met zich meebracht, werd de putmeester op den duur contactpersoon tussen stadsbestuur en burgers.

De waterput kreeg naast watervoorziening ook een sociale functie, een functie die de meeste putten tot op heden nog hebben. Er bestaan nu nog steeds een aantal buurtverenigingen die aangeduid worden als 'pöt'. In Roermond betekent de vraag 'Bös se bie de pöt?': 'Ben je lid van de buurtvereniging?'

Poel

Er wordt vaak verondersteld dat de 'poelen' de voorlopers waren van de putten. Dat is niet juist. De stadspoelen bestonden náást de putten. Putten werden geslagen om de diepere en zuivere waterreservoirs te bereiken. Ze werden kokervormig opgemetseld en voorzien van een puthaak, zodat het water van grote diepte naar boven gehaald kon worden.
De poelen lagen in de laaggelegen delen van een straat, ze werden gevoed door oppervlakte- en afvalwater. Dat wil niet zeggen dat er geen onderhoud nodig was aan deze poelen.
Herhaaldelijk moesten ze worden schoongemaakt, uitgediept en voorzien van muurtjes voor de veiligheid. De 'kaanjel', de afvoergoot van het water naar de poel toe, lag midden op straat. Dit is nog te zien in veel straatjes in oude steden.

De poelen werden onder meer gebruikt voor het roten, het doorweken van twijgen. Het water uit de poelen diende ook als bluswater bij brand en voor het huis-, tuin- en keukenpoetswerk.

De open poelen vervuilden snel. Later werden ze vaak overkluisd en ommuurd om vervuiling tegen te gaan.

Watervoorziening

De put diende op de eerste plaats voor de watervoorziening in huishouding en ambacht. Het water moest helder en zuiver zijn en geschikt voor consumptie. Het werd als drinkwater gebruikt, er werd bier van gebrouwen, soep en andere etenswaren mee bereid. Ook werd het water gebruikt om het witgoed te wassen en te bleken.

Op het vervuilen van het putwater stonden strenge straffen.
Zo was het verboden om houten repen in de putten te leggen. Die waren nodig om er kuipen en tonnen van te maken. Vreemdelingen mochten niet zonder toestemming van de putmeester van het putwater gebruiken. Ook voor ruiters en voerlieden waren er regels voor het gebruik van de putten.

Naast water voor dagelijks gebruik levert de put ook bluswater. Een put is uiteraard betrouwbaarder als watervoorraad dan een poel: die kon droog komen te staan, zeker in de zomer, als er meer kans was op brand. Toen Roermond in 1554 en 1665 getroffen werd door zware stadsbranden, werden de regels voor bluswatervoorziening onder invloed van de Habsburgers zeer streng.

Vanaf 1650 werden de putten meer en meer voorzien van een pompinstallatie. De technische mogelijkheden daarvoor waren er toen. In de meeste gevallen werd er een eenvoudige loden pomp geplaatst, met een houten kast eromheen tegen looddiefstal en vorst. Dergelijke pompen vinden we ook in de rest van Nederland.
In de achttiende eeuw verschijnen er prachtige hardstenen pompen, vooral in de sjieke buurten of op de pleinen.

Putmeester

De putgemeenschap, met name de putmeester, moest ervoor zorgen dat de put keurig onderhouden werd. Dat hield in:
- dat puthaak en emmers werden gecontroleerd en eventueel gerepareerd,
- dat rollen en kettingen werden onderhouden en vervangen,
- dat afval uit de put werd verwijderd en
- dat het veilig was rondom de put, vooral voor kinderen.

Daarnaast was er de zorg voor de brandveiligheid, zeker na de stadsbranden:
- er moesten brandladders zijn, gemerkt met het putsymbool, tegen diefstal,
- er moesten kuipen met sleden zijn waarmee water kon worden vervoerd,
- er moesten vuurhaken zijn om de rieten daken naar beneden te trekken en
- er moesten flambouwen en pekpannen zijn voor verlichting, als er in het donker iets gebeurde.

De bewoners moesten alles zelf betalen. In uiterste nood schoot het stadsbestuur wel eens te hulp, bijvoorbeeld in een armenbuurt. De bewoners werden aangeslagen per woonhuis en per stalling. Voor schuren hoefde niet te worden betaald. De putmeester moest ervoor zorgen dat de gelden werden afgedragen. Verder moest hij erop letten dat er geen vreemden, armen, vilders of zieken van de put gebruik maakten: die konden besmetting veroorzaken.

Putbeelden

In de vroegste historie van de putten, in de dertiende eeuw, werden deze genoemd naar een naburig huis, bijvoorbeeld de Munteput, de Lelieput. Later werd het gebruikelijk om de putten te noemen naar heiligen. Waarschijnlijk gebeurde dit door de legende van het Mariabeeld dat gevonden is in de put van de Kapel in 't Zand. Misschien werd een heilige gekozen als naamgever om er een eerbiedige houding mee te verkrijgen ten opzichte van het water, de bron van het leven.

Waarschijnlijk stonden de beeldjes van de beschermheiligen oorspronkelijk op de putten. In de loop van de tijden kregen steeds meer beeldjes een plaats in een kapelletje bij de pomp of in een nis in een naburig huis. Praktische overwegingen zullen daar wel aan ten grondslag liggen. De beelden waren meestal van hout, dus waren ze kwetsbaar. Pompen moesten vrij vaak gerepareerd worden: een beeldje boven op een pomp was een obstakel.

Waterleiding

Een van de grootste bedreigingen voor alles wat oud is, is het verlies van functie. Dat geldt ook voor putbeelden. Met het verdwijnen van de pompen uit het stadsbeeld in de jaren twintig van deze eeuw verloren de putbeelden hun functie. Er kwam waterleiding in ieder woonhuis. De pompen werden als obstakel gezien. De putgemeenschappen moesten die zelf afbreken, zij waren immers eigenaar. De beeldjes bleven in hun nissen staan.
Dankzij de zorg van veel putgemeenschappen hebben veel beelden en kapellen déze bedreiging doorstaan, maar de schaalvergroting en de nietsontziende stadsvernieuwing van de jaren zestig waren rampzalig. Hele straten werden opgeofferd aan grote landelijke winkelketens die vaak weinig op hadden met de plaatselijke cultuur. Putbuurtschappen raakten ontvolkt, putbeeldjes raakten in verval. Verlies aan belangstelling – mede door gebrek aan informatie over dit eeuwenoude erfgoed dat zo zorgvuldig is verzorgd en doorgegeven door onze voorouders – deed de rest.

Gelukkig zien we nu weer voorbeelden van herwaardering van de putbeelden. Er zijn prachtige kapelletjes aan te wijzen in nieuwe flatcomplexen in de binnenstad, mede dankzij de inzet van de heemkundevereniging RURA, de woningbouwcorporaties en de stad Roermond. De kapelletjes en nissen vormen een sieraad voor de straat: een rustpunt dat herinnert aan vroeger tijden. In het Stedelijk Museum zijn orginele putbeelden te zien.

U kunt een wandeling maken langs de putbeelden in Roermond. De wandeling en een speciaal putbeeldenboekje is verkrijgbaar bij de VVV, Kraan poort 1, Roermond, tel 0900-2025588.

Het Mariabeeldje van de Cornelisput.

Rochus - beschermheilige tegen de pest - stond vroeger bij de Rochusput in de Marktstraat. Het beeld stamt uit de zeventiende eeuw. Rochus is afgebeeld als pelgrim naar Santiago de Compostela. Hij draagt een pelgrimsstaf, een tas en een hoed met Sint Jacobsschelp. Hij heeft ook een drinkkalabas bij zich. Rochus laat ons zijn pestbuil op zijn been zien. Hij verpleegde pestlijders en kreeg zelf ook de ziekte. Van de hond werd verteld dat hij het brood stal van zijn meester en naar Rochus bracht.

Ineke Strouken

Traditie en vernieuwing op de Europeade

Nederlandse volksdans is mooi om te zien en leuk om te dansen!

In de Franse universiteitsstad Rennes konden de ruim 5000 deelnemers aan de vijfendertigste Europeade enkele maanden geleden hun hart ophalen en heerlijk in de warme julizon volksdansen zien en opvoeren in een mooie historische omgeving.

De Europeade is een jaarlijks terugkerend festival dat elk jaar in een andere Europese stad wordt georganiseerd. Het idee achter de Europeade is dat volkskunst banden smeedt tussen mensen uit verschillende landen. Samen dansen, zingen en muziek maken, schept vriendschap en voorkomt oorlog. De leuze van de Europeade is dan ook ‘eenheid in verscheidenheid’.

Aan de Europeade doen heel veel verschillende volkskunstgroepen mee. Opvallend was de overweldigende deelname van groepen uit de voormalige communistische landen. Ook de groepen met jonge mensen waren weer goed vertegenwoordigd. De Ieren hadden zelfs een groep hele kleine kinderen meegebracht.

Een uiting van levensenergie

In Nederland is altijd heel wat af gedanst. Kijk maar eens naar oude schilderijen, waarop bruiloften of kermissen zijn afgebeeld. Daarop zie je lustig dansende mensen.

Dansen was een manier om af te reageren, om even los te komen van de dagelijkse beslommeringen. Voor de meeste mensen vroeger was het hard werken geblazen en feestvieren vormde een uitlaatklep.

Volksdans is, net als volkscultuur in het algemeen, een spiegel van de samenleving. Zoals de maatschappij in elkaar zit, zo dansen wij ook. Daarom dansen wij nu anders dan vroeger. Want zoals bruiloften en kermissen er vroeger anders uitzagen, zo zijn ook onze dansen van karakter veranderd. In onze snelle en drukke maatschappij dansen wij ook snel en druk. Kijk maar naar disco en house, de hedendaagse volksdans. Maar ook in een disco of op een houseparty ga je lekker uit je dak. Dansen is een uiting van levensenergie.

Dansen is een uiting van levensenergie.

Nederlandse volksdans

In Nederland heb je momenteel twee Nederlandse volksdansstromingen. De eerste stroming is de invalshoek van de Federatie voor Folkloristische Groepen in Nederland. De groepen die bij de Federatie zijn aangesloten, hebben allemaal historische kleding in hun bezit. Vaak is dat klederdracht of streekdracht zoals wij dat nu noemen. Ook zijn de meeste groepen opgericht door dansleiders die in de eerste helft van deze eeuw volksdansen optekenden bij oude mensen. De Federatie wil een zo goed mogelijk historisch beeld geven van de volksdansen en streekdrachten uit de vorige eeuw. Ze kiezen voor de benadering van *living history*, het opvoeren van scénes uit de geschiedenis.

Een andere stroming vindt dat volksdans levend en dynamisch is. Dat er nog dagelijks spannende vormen bijkomen. Zij zien volksdans als volkskunst die door de tijd heen verandert. De dansleiders passen de bestaande volksdansen aan, of omdat ze dat zelf mooi vinden óf omdat ze dat beter vinden passen in onze tijd. Dit is volksdans gebaseerd op twee pijlers: traditie en vernieuwing.

Ook op de Europeade zijn deze beide stromingen te zien. Zo danst lang niet iedereen in oude streekdracht. De meisjes en jongens uit Estland en Letland zien er prachtig uit. Maar omdat de hele groep precies dezelfde

De Vlaamse voorzitter van de Europeade Bruno Peeters: “De volkscultuur gedijt hier in de eenheid van haar verscheidenheid in waardering die liefde voortbrengt voor elkander en voor al het schone dat wij elkaar heden bieden.’”

Liefde

De muziekgroep Pendel

In het volgende nummer:

Sinterklaas

Sint Nicolaas

5 december

marsepein en pepernoten

Zwarte Piet

en nog veel meer...

COLOFON

Traditie,
tijdschrift over tradities en trends
jaargang 4
nummer 3
1998

Een uitgave van het
Nederlands Centrum voor Volkscultuur
met medewerking van de
Federatie voor Volkskunde in
Vlaanderen, de Academie voor Cultuur
en Gastronomie en de Stichting
Promotie Nationaal Erfgoed.

Redactie en exploitatie:
Lucasbolwerk 11
3512 EH Utrecht
tel. 00-31-(0)30-2319997
fax. 00-31-(0)30-2334047

Redactieraad:
prof. dr. Stefaan Top
drs. Albert van der Zeijden

Redactie:
drs. Ineke Strouken (hoofdredactie)
drs. Lilianne Tolhuizen

Traditie
verschijnt vier keer per jaar.
Een abonnement kost *f* 30 of Bfrs 600
per jaar.

Opzegging van abonnementen moet
uiterlijk op 1 december schriftelijk aan
de administratie zijn doorgegeven.

© Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Niets uit deze uitgave mag worden
overgenomen zonder toestemming van
de uitgever.

ISSN 1382-4104

TRADITIE

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN TRENDS

Een uitgave van het
Nederlands Centrum voor Volkscultuur
met medewerking van de Federatie voor
Volkskunde in Vlaanderen, de Academie
voor Cultuur en Gastronomie en de
Stichting Promotie Nationaal Erfgoed.

Redactie en exploitatie:
Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht
Tel. 00-31-(0)30-2319997
Fax. 00-31-(0)30-2334047

© Nederlands Centrum voor Volkscultuur